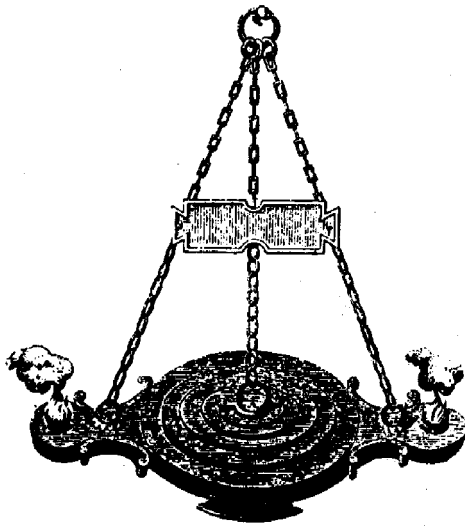

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

2 • 1999 årg. 84

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. Derek Fewster, fil.mag. Henrika Tandefelt

Ekonom: Fil.lic. Minna Sarantola-Weiss

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Lauri Karvonen • Matti Klinge • Rainer Knapas
Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén • Henrik Meinander
Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Ann-Catrin Östman

CAFE
Kafka

Svenska Teatern
tfn 171 380
050-501 2543

Snabba bokleveranser
Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår nya adress: HTF, Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet. Telefon 09/191 22 836, fax 09/191 23 217.

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på Mk 25,- för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

Karl XII, rådet och Finland 1700–1713

ANTTI KUJALA

Under stora nordiska kriget var Finland närmast en geografisk entitet, en samling svenska län öster om Bottniska viken, rikets östliga periferi. Österbotten räknades ofta inte som en del av Finland.¹ I motsats till Finland var Kexholms län enbart en erövrad provins utan rätt att sända representanter till riksdagen i Stockholm. Länets närmaste motsvarigheter fanns i Östersjöprovinserna Ingermanland, Estland och Livland. Finland hade ingen från det svenska avvikande nationell identitet, utan enbart en regional identitet. Detta avspeglades i att man också i officiella handlingar parallellt talade om Sverige och Finland, varmed man avsåg det statliga kärnområdets västliga och östliga delar. Allmogen i Finland identifierade sig med hembygden, landskapet och riket.

Från tiden för stora nordiska kriget är det svårt att finna handlingar som skulle ge uttryck för något slag av svensk-finska motsättningar. Sådana kom till synes först långt senare, när de statliga banden mellan länderna brustit och en modern språkbaserad nationalism uppstått. Ur den finskspråkiga allmogens synvinkel var det givetvis redan under den här aktuella perioden ett problem att dess modersmål knappast hade någon ställning inom förvaltning, rättsväsende eller högre kultur, men problemet var i alla fall till stor del latent och mindre än det har tett sig ur en senare tids perspektiv.²

¹ Sälunda anförde rådet 1710 åt rådsmedlemmen Carl Nieroth den militära och administrativa "generaldirektionen i Storfurstendömet Finland och Österbotten", såsom brevers överskrift uttryckte saken; i själva brevet talades endast om alla till storfurstendömet hörande län och landskap, utan att Österbotten nämndes separat. Rådet t. Nieroth 18.6.1710, rådets registratur, 1710 juli–dec., s. 101–103, Sveriges Riksarkiv (SRA), (Landsarkivet i Åbo, ÅLA, mikrofilm RR 311).

² Se Erkki Lehtinen, 'Vieras virkakieli ja suomalaiset talonpojat n. 1650–1735',

Det enda negativa ställningstagandet till finnarna som framfördes på samhällets topp var en följd av de omfattande deserteringarna inom Savolax infanteriregemente i slutet av år 1710. I sin rapport om företeelsen betecknade landshövding Georg Lybecker i Viborgs län finnarna som en nation vars skadliga rymningar var omöjliga att förhindra. Lybecker, som verkade som överbefälhavare för armén i Finland före och efter Carl Nieroth (1707–1710 och 1712–1713) borde emellertid ha varit den siste att avge dylika omdömen, ty det var uttryckligen hans överförsiktiga och timida ledning som i hög grad tärde på truppernas moral; därtill kom att det också i övrigt hörde till hans vanor att skjuta över ansvaret för sina fel på andra.³

Däremot rådde det ingen brist på strävanden att behandla finnarna så jämberdigt som möjligt i förhållande till rikets övriga invånare. Karl XII gav upprepade gånger uttryck för uppfattningen att Finland under kriget fått lida mera än andra delar av riket, särskilt därför att man där uttagit flera soldater än i genomsnitt. Han var likaså redo att bespara Finland från vissa riksomfattande pålagor, men detta var enligt hans mening inte alltid möjligt.⁴

Regeringen förutsatte inte kunskaper i finska av män som utnämndes till tjänster i Finland, men om en kandidat som i övrigt ansågs lämplig hade sådana kunskaper underlät man inte att nämna detta som en tilläggsmotivering. Så skedde t.ex. då konungen utsåg generallöjtnanten G.J. Maijdell till överbefälhavare för armén i Finland den 5 april 1703.⁵

Finlands ställning i regeringens politik i början av stora nordiska kriget bestämdes av helt andra faktorer än språk- och nationalitetsfrågor. De väsentliga frågorna gällde geopolitiken, förhållandet mellan centrum och periferi samt enväldets inverkan. I denna uppsats behandlas enväldets inverkan enbart på samhällstoppens nivå, medan enväldet som ett system som formade samhället i dess helhet i detta sammanhang lämnas åt sidan.

HArk 55 (1955), s. 363–407 o. *Hallituksen yhtenäistämispoliittikka Suomessa 1600-luvulla* (Helsinki 1961).

³ Sveriges Krigsarkiv, Stora nordiska kriget, avd. 10, Finska armén, vol. 4 (Finlands Riksarkiv RA, FR 415), Lybecker t. Nieroth 29.12.1710.

⁴ RA, Karl XII:s registratur (avskrift) 1701, s. 239, t. E. Dahlberg 30.3., 1703, s. 342–343, t. defensionskommissionen 28. o. 29.12., 1712, s. 267, t. defensionskommissionen 12.2. *Historiska handlingar (HH)*, 7 (Stockholm, 1870), s. 21–23, Karl XII t. rådet o. Nieroth 7.1.1711, s. 235–6, Karl XII t. rådet 10.8.1711.

⁵ RA, Karl XII:s registratur (avskrift) 1703, s. 211.

Geopolitik

Både konungen och rådet var fast övertygade om att också en överlägsen fiende skulle finna det mycket svårt att erövra Finland, vars skogar, sjöar och kärr gynnade en försvarande armé. Också i numerärt underläge kunde försvararna hindra fiendens, d.v.s. ryssarnas framryckning genom att bita sig fast vid en smal passage efter en annan. Enligt de direktiv som Karl XII utfärdade i början av 1710-talet skulle försvararna undvika avgörande drabbningar, som kunde leda till att deras styrkor förintades. De områden som måste avstås åt fienden borde förhärjas samt människor och egendom överföras till områden i svensk hand för att beröva ryssarna möjligheter att underhålla sin armé. Befolkningen borde övas i konsten att föra partisankrig.⁶ Konungen såg inte den brända jordens taktik som en metod särskilt anpassad för förhållandena i Finland, utan gav samma råd också för försvaret av Skåne.⁷

Rådet hade samma åsikt som konungen beträffande ett försiktigt försvar av Finland.⁸ Riksrådet Fabian Wrede menade att 10 000 försvarare genom att utnyttja terrängens möjligheter kunde hålla en tre gånger starkare fiende stängin.⁹

Ryssarna kunde givetvis gå till angrepp även till sjöss, men den s.k. nyenska eskadern hade till uppgift att stänga in fiendens krigsskepp i hamnarna i östra Finska viken, vilket också lyckades fram till sommaren 1712. Ännu på våren detta år trodde konungen i sin turkiska tillflyktsort att man inte behövde frukta en rysk landstigning i Finland.¹⁰ Rådet såg saken från Stockholms horisont och var inte längre lika fyllt av tillförsikt.

En sangvinisk bedömning av det ryska hotet och en ringaktande inställning till den finska krigsteatern svarade mot en tradition som utbildats inom

⁶ RA, Karl XII:s registratur (avskrift) 1710, s. 154–155, t. Nieroth 11.11., 1713, s. 360–361, t. Lybecker 18.5. *HH* 15 (1895), s. 324, Karl XII t. rådet 23.11.1710, *HH* 7 (1870), s. 21–23, Karl XII t. rådet o. Nieroth 7.1.1711. Om Karl XII:s krigföringsdoktrin och om underhållets stora betydelse, se Jan Lindegren, 'Karl XII', Anders Florén, Stellan Dahlgren & Jan Lindegren, *Kungar och krigare. Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII* (Stockholm 1993), s. 149–225.

⁷ *HH* 7 (1870), s. 29–30, Karl XII t. rådet 9.1.1711.

⁸ *HH* 10 (1879), s. 262–272, rådet t. Karl XII 31.10.1712.

⁹ SRA, Rådsprotokoll, vol. 105 a, s. 243, 30.7.1712.

¹⁰ *HH* 9 (1874), s. 318–319, Karl XII t. rådet 28.5.1712.

den svenska riksledningen under 1600-talet.¹¹ Peter den stores moderniserande, expansiva och flottbyggande Ryssland var en faktor som inte passade in i den traditionella bilden; det var något som den svenska regeringen tog på allvar först efter Poltava då det redan var för sent. Med tanke på det svenska rikets fortbestånd och dess invånares välfärd hade det sannolikt enbart varit till fördel om Karl XII hade förlorat slaget vid Narva 1700. Tack vare segern vann konungen en så obestridd auktoritet att rådet inte kunde övertala honom att sluta fred även om rådsmedlemmarna själva var väl medvetna om nödvändigheten av ett sådant steg.¹² Sverige hade knappast efter ett nederlag redan år 1700 blivit tvunget att avstå territorier i en sådan utsträckning som sist och slutligen blev fallet då kriget drog ut på tiden till 1721.

Ingermanland låg inom räckhåll för Ryssland och Sverige hade i ingen händelse kunnat försvara landskapet. Rådet erkände detta de facto år 1705 då det rekommenderade att man inte följande sommar ens skulle försöka erövra Kronstadt, eftersom man ändå inte skulle kunna hålla ön över vintern.¹³ Man bör inte spekulera alltför långt i kontrafaktiska möjligheter, men det är tänkbart att Ryssland kunde ha nöjt sig med Finska vikens innersta del för decennier framåt.

Konungens och rådets doktrin om Finland som ett ogenomträngligt hinder föll ihop som ett korthus. Under sensommaren 1712 lyckades den ryska galärflottan tränga in i skärgården i södra Finland, dit den nyenska eskadern som en del av högsjöflottan inte kunde gå in eftersom farlederna var för grunda; den hade alltså inga möjligheter att fördriva fienden.¹⁴ För ryssarna stod det klart att om de ville slå till längre in i Finland, måste deras galärflotta med behövligt underhåll hinna över öppet vatten i östra Finska viken innan den svenska högsjöflottan på våren hann fram till de finska vattnen.¹⁵

¹¹ Se Jussi T. Lappalainen, 'Suomen sotilaspoliittinen asema 1600-luvulla', *HAark* 71 (1978), s. 233–244.

¹² Om rådets maktlöshet inför konungen se Gustaf Jonasson, *Karl XII och hans rådgivare. Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697–1702* (Uppsala 1960). Walter Ahlström, *Arvid Horn och Karl XII 1710–1713* (Lund 1959).

¹³ HH 3 (1863), s. 224–229, rådet t. Karl XII 19.12.1705.

¹⁴ HH 10 (1879), s. 262–272, 11 (1889), s. 109–114, rådet t. Karl XII 31.10.1712 o. 31.3.1713. Om operationerna i Finland under sensommaren och början av hösten, se Daniel Almqvist, 'Den ryska offensiven i Finland år 1712', *Karolinska förbundets årsbok (KFÅ)* (1943), s. 149–235. A. Z. Myšlaevskij, *Petr Velikij. Vojna v Finljandii v 1712–1714 godah* (S.-Peterburg 1896), s. 74–135.

¹⁵ Myšlaevskij s. 135.

Enligt svensk uppfattning var det omöjligt att underhålla en stor armé i det fattiga Finland,¹⁶ men ryssarna löste problemet 1713 genom att medföra sitt underhåll på galärerna. Deras galärflotta hann 1713 till Helsingfors några dagar före den nyenska eskadern från Karlskrona.¹⁷ När ryssarna tog över sydkusten och den finska armén drog sig in i landet kunde armén och flottan inte längre genomföra gemensamma operationer (de hade visserligen inte förmått genomföra sådana heller tidigare). I slutet av året hade hela södra Finland gått förlorat.¹⁸ Ur eftervärldens perspektiv ter det sig som ett stort misstag att inbilla sig att Finland skulle ha kunnat bilda något slag av naturhinder för ryssarna; de hade förmått erövra Sibirien, som var ojämförligt mycket större och svårare att forcera.

Peter den store utformade på ett träffande sätt det recept med vilket den ryska armén vann överhanden över den svenska armén i Finland då han besvarade de frågor som formulerats av F.M. Apraksin som ställdes i spetsen för de ryska operationerna i Finland 1712. När Apraksin i juni 1712 bl.a. frågade om han skulle inlåta sig i strid om han mötte en jämbördig fiende, svarade tsaren: ”Det är inte skäl att ge sig in på en stor sammandrabbning eller en avgörande träffning ifall fienden inte har konstaterats vara svag”.¹⁹ För kampanjen följande år behövde Ryssland helt enkelt endast se till att dess trupper förfogade över en tillräcklig numerär övermakt. När motståndarens trupper var illa ledda samt bristfälligt underhållna och utrustade räckte en mycket anspråkslösare övermakt än en tredubbel.

Centrum och periferi

Finlands ställning som periferi illustreras väl av rådets sätt att förhålla sig till den tredska mot krigsbördorna som kom till uttryck på olika håll i riket. Peter Englund konstaterande om 1600-talet att samhällets överskikt levde i en ständig skräck för uppror stämmer väl in på rådet under kriget.²⁰

De största krigstida oroligheterna utbröt i början av år 1710 i de sydsven-

¹⁶ SRA, Krigshistoriska handlingar, Stora nordiska kriget, vol. 11, Skrivelser t. C. Nieroth fr. rådet m.fl. (RA, FR 251), H.H. v. Liewen t. Karl XII 21.6.1711 (bil. t. rådets brev Nr. 115).

¹⁷ *HH* 11 (1889), s. 160–162, 234–239, rådet t. Karl XII 26.5. o. 26.9.1713.

¹⁸ Om operationerna 1713 se H. E. Udgren, *Kriget i Finland år 1713* (Stockholm 1906). Myšlaevskij, s. 151 sq.

¹⁹ *Pisma i bumagi imperatora Petra Velikogo* 12:1 (Moskva 1975), s. 246–247.

²⁰ Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* (Stockholm 1994), s. 100–101.

ska länen, där en viss del av männen uppåddades för att avvärja det danska angreppet på Skåne. I Kronobergs län fick man inte ihop mer än 150 man av planerade 1500. Uppbådet i Jönköpings och Hallands län gav lika svagt resultat. De svåraste oroligheterna uppstod dock i Skaraborgs län. Landshövdingen räddade sig med knapp nöd undan de tredskande från Vadsbo härad, men en mindre lyckosam kronofogde förlorade livet följande dag. Rådet informerades konungen såväl om händelserna som om de stränga straff som utmätts för de huvudansvariga för ”upproret” i Vadsbo.²¹

I rådsprotokollen och i rådets rapport till konungen i mars 1710 framgår att rådet och landshövdingen i Skaraborgs län till en början tvekade att tillgripa straffåtgärder. Viljan fanns, men man var orolig för att sanktioner kunde leda till ytterligare oroligheter. Man gick därför in för att endast bestraffa de värsta upproresmakarna.²²

Också i samband med andra, något mindre allvarliga fall av tredska i samband med rekryteringar i Sverige 1712 framgick att rådet fruktade att tredskan skulle få större omfattning (i Dalarna) och rekommenderade att rekryteringarna skulle genomföras i ett härad i gången. Enligt rådet var det alltför riskabelt att kalla samman allmogen i hela Uppland.²³ Rådets oro inför allmogens missnöje och för möjligheten att det kunde leda till något ännu värre minskade inte heller under följande år.²⁴

Mest detaljerat rapporterade rådet i alla fall till konungen om de relativt obetydliga och tillfälliga ordningsstörningar som inträffade i Dalarna våren 1701 då landskapets tremänningsregemente skulle överföras till Livland. Den oproportionerliga uppmärksamheten berodde i alla fall sannolikt på att rådet ännu inte insett, vilka följdföreteelser kriget förde med sig.²⁵

²¹ HH 5 (1866), s. 29–32, 108–109, rådet t. Karl XII 23.3. o. 27.10.1710, s. 81–82, Karl XII t. rådet 22.6.1710. Arthur Stille, *Kriget i Skåne 1709–1710* (Stockholm 1903), s. 204–222. Sigurd Schartau, 'Om bondeuppåd i Skaraborgs län 1711–1715', *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* II:10 (Stockholm 1909), s. 88–90 o. 'Tillståndet i Jönköpings län 1697–1721', *KFA* (1915), s. 211–212. Se även följande not.

²² SRA, Rådsprotokoll, vol. 102 a, s. 42–46, 52–53, 58–77, 213, 775–780, 779–813, 832–835, 1029–1030, 10.3., 14.3., 4.5., 25.8., 26.8., 29.8., 20.9.1710. HH 5 (1866), s. 29–32, rådet t. Karl XII 23.3.1710.

²³ SRA, Rådsprotokoll, vol. 105 b, s. 12–13, 1.10.1712, vol. 107, s. 51–52, 29.11.1712. Per Hallerman, 'Tillståndet i Uppland under det stora nordiska kriget', *KFA* (1919), s. 270–271.

²⁴ HH 11 (1889), s. 208, 262, rådet t. Karl XII 23.6. o. 30.10.1713.

²⁵ HH 1 (1861), s. 220–239, 246–247, 2 (1862), s. 82–83, 120–157, 162–166.

Rådet förhöll sig däremot betydligt likgiltigare till de ordningsstörningar som inträffade i Finland och landshövdingarna brydde sig inte heller alltid ens om att inrapportera dem till Stockholm. Sålunda underlät Nierothe, som rådet anförtrott befälet i Finland, och landshövdingen i Nylands och Tavastehus län Johan Creutz att rapportera att uppbådet i Raseborgs västra härad i Nyland hade misslyckats. 900 man som uppbådats stannade hemma eller avvek under marschens inledande skeden. Avsikten var att uppbådsfolket skulle bege sig till Veckelax då Nierothe hösten 1711 förberedde sig för att rycka fram mot Viborg.²⁶

En förklaring till Nierothes tillvägagångssätt kan vara, att han var medlem av rådet och av detta försetts med såväl militära som civila fullmakter att leda de finska ärendena och därför såg det som överflödigt att rapportera. Sannolikt försökte han dock framför allt dölja en för honom själv pinsam omständighet.

I allmänhet blev landshövdingarna i Finland dock tvungna att inrapportera också dylika ordningsstörningar till rådet eller defensionskommissionen.²⁷ Enligt protokollen förde rådet inga som helst diskussioner om landshövdingarnas rapporter och gav inga direktiv om motåtgärder, utan överlämnade stillatigande ansvaret för att reda upp problemen till landshövdingarna.²⁸ Skillnaden jämfört med behandlingen av oroligheter i Sverige är betydande. I rådet upplästes t.o.m. ett brev från landshövding Johan Hoghusen i Upplands län som handlade om hur två bönder tredskat i fråga om presterande av tremänningar.²⁹

Fram till 1713 överskred de finska landshövdingarnas rapporter om hundratal bönders tredskande inte motsvarande tröskel. Här var det kanske inte så mycket fråga om en medveten politik, utan snarare om en omedveten pri-

²⁶ Se Antti Kujala, 'Uppbådet i Raseborgs västra härad 1711. Rymning som tyst protest', *HTF* 81 (1996), s. 269–286.

²⁷ RA, J. R. Aspelins avskriftssamling III, landshövdingen i Nylands och Tavastehus län J. Creutz t. rådet o. defensionskommissionen 20.9.1712. Fredrik Hjelmqvist, 'Det finska folkuppbådet sommaren 1710', *KFÅ* (1910), s. 205–224. Lauri Kujala, *Pohjanmaan puolustus suuren pohjan sodan aikana* (Helsinki 1953), s. 121–126. Ätminstone inrapporterades incidenten med uppbådet i Österbotten 1710 till defensionskommissionen, inte till rådet; landshövding Clerk skrev om saken också till konungen, se RA, södra Österbottens domsagas dombok 1710, s. 957, Mustasaari urtima ting 28.11.

²⁸ I vissa fall rapporterade landshövdingarna i Finland till defensionskommissionen i stället för till rådet, se föregående not.

²⁹ SRA, Rådsprotokoll, vol. 105 b, s. 221, 27.10.1712.

oritetsordning som rådets medlemmar och sekreterare knappast någonsin eller högst sällan var medvetna om.

Ett fall av tredska i Finland nådde i alla fall upp till behandling i rådet. Landshövdingen i Nylands och Tavastehus län Johan Creutz rapporterade 1706 om väpnat motstånd mot rekryteringar i ödemarkssocknarna i Övre Hollola härad 1705–1706. Landshövdingen fick direktiv att kungöra rådets brev som erbjöd pardon åt alla som deltagit i motståndet, men inte gjort sig skyldiga till verkligt allvarliga förbrytelser. Landshövdingen borde försöka gripa de sistnämnda samt alla som inte anmälde sig inom den givna tidsfristen så att de kunde ställas till ansvar. Rådet förordnade att lagmannen i Södra Finland och två häradshövdingar skulle företa en rannsaking.³⁰ Också i Finland var avsikten att endast bestraffa de huvudskyldiga för att tredskan inte skulle vinna ännu större spridning.

Rådet utfärdade sin befallning till Creutz den 5 mars 1706. Lagman Johan Stiernstedt hade emellertid vid denna tid förordnats att interimistiskt bestrida landshövdingens posten i Österbottens län och underrättades av Creutz om sitt nya uppdrag först ett år och två månader senare, i maj 1707! Stiernstedt hörde sig för hos rådet om han skulle lämna landshövdingens posten, men justitierevisionen beslöt att Åbo hovrätt skulle utse en ny ledare för rannsaktionskommissionen.³¹

Stiernstedt återgick emellertid snart till sin lagmansbefattning. Han och två häradshövdingar genomförde slutligen rannsakingen i september 1707.³² Det förefaller dock som om ärendet aldrig kom upp i rådet eller justitierevisionen och att de skyldiga klarade sig utan straff, fränsett de enstaka personer som de lokala häradsrätterna bestraffat redan 1705–1706.

Det är svårt att tro att rådet skulle ha accepterat att en landshövding gick så försumligt tillväga i ett motsvarande fall i Sverige. Dessa fall ger anledning att förmoda att myndigheterna i Finland fick friare händer att sköta sina upp-

³⁰ SRA, Landshövdingens i Nyland och Tavastehus län skrivelser till KM, vol. 9 (RA, FR 18), J. Creutz t. rådet 17.2. o. 13.7.1706 m. bil. SRA, Rådets registratur, vol. 636, s. 1183–1195, t. Creutz 5.3.1706. Rådsprotokoll, vol. 98, s. 480, 4.10.1706. Om händelserna i Övre Hollola härad, se *Antti Kujala*, 'Sotapalveluksen välttely suuren pohjan sodan alkupuolella', *A O. Lisiä historiaan, Ystäväkirja Aarno Nirkolle* (Saarijärvi 1998), s. 102–118.

³¹ SRA, Rådsprotokoll i justitieärenden, J 20, s. 169, 16.5.1707. Justitierevisionen, Bevärns- och ansökningsmål, 1707 maj, Stiernstedt t. rådet 3.5.1707.

³² RA, Borgå och Hollola domsagas dombok 1707, s. 196, Sysmä höstting 10.12. Helsingfors universitetsbibliotek, brev till Johan Gezelius d.y., Stiernstedt 3.8.1707.

drag och att rådet inte var lika oroat av jäsningen i Finland som man var över vad som tilldrog sig i "hiertat af riket" eller i "sielfva Riket",³³ uttryck som avsåg det egentliga Sverige. Man såg det inte heller som motiverat att informera konungen om oroligheterna i Tavastland.

De ovan citerade uttrycken avsåg inte bara att avlägsna den oklarhet som uppstod genom att begreppet "Sverige" kunde avse såväl hela riket som dess centralregion, utan i dem ingick även en värdering som skilde mellan centrum och periferi, som kom till synes i centralregeringens politik.

Rådet förringade också betydelsen av Finlands försvar. Rikets fattiga och glest befolkade östra hälft blev i rätt stor utsträckning tvungen att möta Sveriges mäktigaste fiende Ryssland enbart med egna resurser. Den mest betydelsefulla hjälpen från Sverige var den nyenska eskadern. Rådet gav i allmänhet direktiv om att den skulle utrustas och gå till sjöss på våren före den övriga flottan i Karlskrona; annars var Stockholm inte i säkerhet, såsom motiveringen lydde i mars 1712.³⁴ Redan detta vittnar om att eskadern hade i uppgift att skydda, inte bara Finlands kust, utan även Sverige och Stockholm där rådet satt.

Rådet oroades redan i början av 1710 första gången av möjligheten att ryssarnas sjöstridskrafter skulle slå till mot Stockholm eller Sverige ("i Rijket", "hit i Rijkens hierta"). Därför utrustades den nyenska eskadern i seglationsdugligt skick före den övriga flottan och skickades till östra Finska viken för att stänga in de ryska sjöstridskrafterna.³⁵

I april 1713 hade ryssarna ännu inte kommit längre än till Viborg, men en mängd uppgifter om deras angreppsförberedelser hade sipprat igenom och det ryktades att målet var Stockholm. Rådet tog ryktet – som snart visade sig vara felaktigt; det ryska angreppet riktades ju mot Helsingfors – på allvar och beslöt att vid behov flytta prinsessan Ulrika Eleonora och medlemmar av kungaätten till Strömsholm i Västmanland och i yttersta nöd till Visingsö i Värtern.

Ett så dramatiskt beslut vittnar om panik inom riksledningen i Stockholm. Befälhavaren över den nyenska eskadern fick order att inte bara försvara Fin-

³³ *HH* 11 (1889), s. 270. SRA, Rådets registratur, 1713 maj–juli (ÅLA, RR 332), s. 249, 1713 aug.–okt. (ÅLA, RR 334), s. 341.

³⁴ SRA, Rådsprotokoll, vol. 104, s. 258, 4.3.1712 (även s. 232/219, 28.2.1712).

³⁵ *HH* 5 (1866), s. 14, 114–115, rådet t. Karl XII 11.3. o. 27.10.1710. SRA, Rådsprotokoll, vol. 101, s. 65, 78, 81, 95, 163–164, 187–188, 198–199, vol. 102 a, s. 38–39, 162, 165–174.

lands sydkust, utan också att se till att de ryska galärerna inte kom åt att över-skrida Ålands hav.³⁶ Direktiven förklarar åtminstone till en del den svenska högsjöflottans passivitet i förhållande till den ryska skärgårdsflottan och underhållstrafiken; också ryssarna noterade passiviteten, utan att de naturligtvis förstod vad som låg bakom.³⁷ Det viktigaste var att hindra att ryssarna sjövägen avancerade västerut, inte att stoppa deras aktiviteter och underhållstrafik i östra och mellersta Finska viken. Den faktiska följden var att de ryska landstridskrafterna fick fria händer att tränga den svenska armén i Finland allt hårdare.

Inför den ryska höstoffensiven 1712 anhöll den finska arméns överbefälhåvare Lybecker om ytterligare infanteri från Sverige, men rådet avslog ansöknin-gen eftersom alla tillgängliga trupper hade överförts till Tyskland. Fabian Wrede utformade vid detta tillfälle den doktrin som nämndes ovan, att Finland med framgång kunde försvaras mot en t.o.m. tredubbelt starkare fiende.³⁸ Denna gång kom man undan med blotta förskräckelsen, eftersom det ryska anfallet enbart tog sikte på att sondera och försvaga motståndarens styrkor samt på att förbereda ett allvarligare anfall längre in i landet.

Landshövdingarna i Finland anhöll i början av år 1713 om 70 865 daler silvermynt för arméns underhåll, eftersom den kontribution som uppbars för ändamålet i Finland inte räckte för att täcka behovet; t.ex. i Åbo och Björneborgs län fick man in mindre än hälften av den summa som lagts på länets del. Den summa som landshövdingarna ansökte om täckte inte hela behovet, men återhållsamheten gjorde inget intryck på rådet. Det beviljade inget bistånd, utan uppmanade landshövdingarna att hålla trupperna samlade i endast sex månader och hemförlova dem till rotarna för resten av året. Rådet hänvisade till sina många utgifter och till den brist på medel som drabbat också Sverige.³⁹ Några råd gavs inte för hur man skulle gå tillväga om fienden inte iakttog påbudet om ett halvt års inaktivitet.

³⁶ SRA, Rådsprotokoll, vol. 110 c, s. 214, 270–275, 289, 296–298, 324–325, 16.4., 25.4., 28.4., 2.5.1713. Rådets registratur, 1713 mars–apr. (ÅLA, RR 332), s. 741–743, 817–819, 1713 maj–juli, s. 32–35, 249–251, 255–256.

³⁷ *Мыслиевский*, s. 191, 195–199, 216–219, 234, 238–242.

³⁸ SRA, Rådsprotokoll, vol. 105 a, s. 234–235, 242–243, 245–246, 30.7.1712. Rådets registratur, 1712 juli–sept. (ÅLA, RR 326), s. 419–424, t. Lybecker 30.7.1712.

³⁹ SRA, Rådsprotokoll, vol. 107, s. 409–410, 3.2.1713, vol. 110 a, s. 181–182, 28.1.1713, 110 b, s. 72, 120, 9. o. 14.2.1713. Rådets registratur, 1713 jan.–febr. (ÅLA, RR 331), s. 370–378, t. landshövdingarna i Finland 3.2.1713.

Ännu då rådet i maj fick veta att ryssarna trängt in i Finland med en stor övermakt beslöt man att inte sända hjälptrupper, ”ty måste Hr Baron [Lybecker] al hielp och bistånd endast och allenast af Gud och des egen goda conduite förvänta”.⁴⁰

Först i juli accepterade rådet att läget i Finland var hopplöst. Lybecker fruktade ryssarna så mycket att han var oförmögen att företa sig något annat än att retirera. Brister i underhållet innebar att hans armé inte kunde operera eller ens manövrera. När armén råkade ut för enbart motgångar bröt moralen samman; soldater och uppbådsfolk började fly fanorna i massor. För att Lybecker inte skulle förvärpa situationen ytterligare återkallades han till Stockholm⁴¹ och landshövdingarna i Finland fick i början av augusti ett löfte om hjälptrupper. Den sista september förordnade rådet att 100 000 daler silvermynt skulle anvisas för hjälptrupperna.⁴²

Genom att ändra inställning erkände rådet indirekt att man begått ett stort misstag genom att underlåta att i tid sända vare sig pengar eller hjälptrupper till Finland. Ryssarna gav emellertid inte rådet några tillfällen att rätta till misstaget. När armén i Finland i början av oktober lidit nederlag vid Pälkäne och blivit tvungen att retirera till Österbotten lönade det sig inte längre att sända hjälptrupper, i synnerhet då havet snart skulle frysa.⁴³ Av rådets protokoll framgår att det inte riktigt orkade tro på företaget. Man slapp dilemmat genom att låta tiden gå tills General Vinter slutligt gjorde planerna inaktuell.⁴⁴

Eftersom den svenska krigsledningen överhuvudtaget var så kraflös och inkonsekvent är det svårt att tro, att sändandet av hjälptrupper ens på sommaren 1713 längre kunde ha hindrat fienden att erövra Finland. Det hade

⁴⁰ SRA, Rådets registratur, 1713 maj–juli (ÅLA, RR 332–333), s. 235–237, 317–318, t. landshövdingen i Åbo och Björneborgs län J. v. Palmenberg 23.5. och 2.6.1713, s. 272–277, t. Lybecker 30.5.1713. Löftet om hjälp gavs synbarligen till Palmenberg endast för att hålla hans mod uppe, däremot avvisades den anhållan om hjälp som kom från rätt instans, d.v.s. från Lybecker.

⁴¹ Uddgren, s. 39–59, 85 sq. Om bristerna i arméns underhåll 1712–1713, se även Antti Kujala, ’Talonpoikien veronmaksuuyyn kehitys Turun ja Porin sekä Uudenmaan ja Hämeen lääneissä 1694–1712’, *HAik* 1999, s. 21–25.

⁴² SRA, Rådets registratur, 1713 aug.–okt. (ÅLA, RR 334), s. 38–41, t. landshövdingarna i Finland 5.8.1713, s. 419–420, t. överdirektör J. Ehrenpreus 30.9.1713.

⁴³ Uddgren, s. 59–72.

⁴⁴ SRA, Rådsprotokoll, vol. 110 d, s. 133–137, 139–144, 146–147, 179–182, 186–188, 191, 208–210, 226–227, 230, 243, 256, 294, 298, 389, 448, 456, 460.

varit klokt att sörja för försvaret av rikets östra hälft under vintern 1712–1713, då fienden ännu inte hade gått till anfall, men då förebudet om faran redan kunde urskiljas. Det är möjligt att man inte ens på detta sätt skulle ha förmått avvärja ryssarna, men det hade trots allt lönat sig att försöka trygga rikets territoriella integritet och invånarnas välbefinnande då det ännu lät sig göra.

Det är naturligtvis förställigt att rådet såg det som viktigare att bevara rikets kärnområden intakta än Finland eller Östersjöprovinserna. Ju mer av svensk mark som lades under fientlig ockupation, desto mindre hade Sverige å andra sidan att hoppas på av den fred som i sinom tid skulle slutas.

Enväldets inverkan på Finlands försvar

Enligt Anthony Upton led det svenska enväldet

from the fatal flaw built into all systems of hereditary authority, the results of the genetic lottery (...) Thoughtful Swedes slowly came to realise that their anointed king and absolute sovereign lord was unbalanced and yet they were inhibited by the established mystique of absolute monarchy from effectively opposing his will. Trance-like the Swedes followed Karl XII as he systematically destroyed most of his father's achievement, and only the merciful bullet at Fredrikshall in 1718 liberated them.⁴⁵

På basis av Karl XII:s registratur är det klart att konungen var vid sina sinnens fulla bruk och t.o.m. insåg vilka lidanden hans krigspolitik medförde för hans undersåtar. Trots det vek han inte från den bana han slagit in på, inte ens då krigslyckan övergav honom och envar inklusive rådet såg att vägen endast kunde leda till undergång.⁴⁶

Rådet gjorde sig självt skyldigt till att underskatta ryssarna och krigsteatern i Finland, men eftersom det inte vågade sätta sig upp mot sin enväldige herre blev det tvunget att genomföra många av dennes beslut, vilkas ändamålsenlighet rådsherrarna med rätta betvivlade. Rådet var sålunda uppriktigt förskräckt då Karl sommaren 1710 gav order att sända trupper till Pommern,

⁴⁵ A. F. Upton, 'Sweden', John Miller (ed.), *Absolutism in Seventeenth-Century Europe* (Basingstoke 1993), s. 120–121.

⁴⁶ Det är lätt att ansluta sig till de personporträtt av Karl XII som tecknats i nyare svensk forskning: Sverker Oredsson, 'Karl XII', och Gunnar Artéus, 'Individ och kollektiv, metodik och geografi. Karl XII och hans armé', *Tsar Peter och kung Karl. Två härskare och deras folk* (Stockholm 1998), s. 35–74, 153–171. Alf Åberg, *Av annan mening. Karolinen Axel Gyllenkrok* (Stockholm 1998).

trots att också de sista fästningarna i Karelen och Balticum höll på att falla i ryssarnas händer.⁴⁷ Konungens orealistiska företag som slutligen visade sig vara fullständigt katastrofalt berodde på hans tvångsföreställning att återvända från Turkiet som segrare och på detta sätt frigöra sig från den skam Poltava dragit över honom.⁴⁸

Också befälet över armén i Finland blev föremål för en dragkamp mellan Karl och rådet. I sitt försvar av enväldet mot rådets verkliga och inbillade usurpatoriska strävanden gjorde konungen effektivt omintet rådets försök att förbättra försvarsverket i Finland och underlättade oavsiktligt Peter den stores verksamhet på denna front.

Rådet hade sommaren 1710 anförtrott Nieroth inte bara ledningen av försvaret i Finland, utan också den högsta civila makten i landet, vilket garanterade att de fyra landshövdingarna i Finland måste lyda hans befallningar.⁴⁹ När saken klarnade för Karl i Turkiet återtog han Nieroths civila befogenheter.⁵⁰

Nieroth hade visserligen avlidit knappt två månader tidigare i januari 1712, varför konungens beslut längre hade enbart principiell betydelse. I vilket fall som helst var det ett uttryck för hans benägenhet att bestämma i ärenden om vilka han på grund av sin avlägsna vistelseort samt de långsamma och bristfälliga kommunikationerna inte kunde ha en realistisk uppfattning. Vad annat kan han ha föreställt sig att åstadkomma med detta beslut än att försvara sin egen position mot rådets och rådsmedlemmen Nieroths eventuella maktlystnad?

De problem som anslöt sig till enväldet och försvaret av Finland personifierades i generallöjtnant Georg Lybecker. Den svenske krigshistorikern H. E. Ud d g r e n hävdade i tiden att Lybecker inte var Karl XII:s gunstling, men på denna punkt misstog han sig grundligt.⁵¹ Det väsentliga var emellertid inte Lybeckers ställning som gunstling, utan den omständigheten att konungen segt höll denne kvar på hans post eftersom han misstänkte att rådet ville skjuta Lybecker åt sidan för att med dunkla medel öka sin egen makt. Annars är det svårt att förstå den envishet med vilken Karl höll fast vid sin gunstling.

⁴⁷ SRA, Rådsprotokoll, vol. 102 a, s. 489–492, 21.6.1710. A h l s t r ö m, s. 10–11 o. sq.

⁴⁸ A r t é u s, s. 158–159.

⁴⁹ Se not 1.

⁵⁰ RA, Karl XII:s registratur (avskrift) 1712, s. 279, t. Nieroth 10.3.

⁵¹ H. E. Ud d g r e n, 'Några anteckningar om Georg Lybeckers förmenta gunstlingskap hos Karl XII', *Historisk tidskrift* 25 (1905), s. 77–92.

Konungen utnämnde 1705 Lybecker till landshövding i Viborgs län; vid utnämningen var han överstelöjtnant vid livregementet till häst.⁵² Deras relationer behöver inte ha varit särskilt nära, men Lybecker hade stor nytta av att han tjänstgjort vid konungens livgarde och förstod att utnyttja denna fördel.

Fram till våren 1710 hade det blivit uppenbart för rådet att Lybecker inte var lämplig som överbefälhavare i Finland och att hans underlydande och de personer med vilka han skulle samarbeta inte hyste förtroende för honom.⁵³ Han fick därför överlämna överbefälet till Nieroth, som före sin död i januari 1712 utsåg honom till sin interimistiska efterträdare.

Rådet ville nu utnämna generallöjtnant G.A. Taube till den post som blivit ledig efter Nieroth, men denne var ovillig eftersom han fruktade att konungens favorit av avund skulle intrigera bakom hans rygg. Det är möjligt att Lybecker inte skulle ha börjat sabotera Taubes arbete, men redan fruktan för något dylikt fick reella konsekvenser. Taube fann en lämplig orsak att vägra ta emot det pinsamma uppdraget, när den polske konungen Stanislaw Leszczyński sommaren 1712 bad honom inträda i hans följe i Pommern. Lybecker hade själv meddelat rådet att han önskade bli befriad från en uppgift som han betraktade som alltför krävande, men ändrade sig i juli och bad att få kvarstå. Rådet gick med på detta och förordnade generalmajor H.H. von Liewen att biträda honom.⁵⁴

Brev mellan Stockholm och Turkiet var på väg i flera månader. Konungen kunde sålunda reagera på rådets beslut först med en kraftig försening och det dröjde nästan ett år innan rådet fick veta vad konungen ansåg om dess beslut. Man stod långt från ett rationellt beslutsfattande då Karl i efterskott och utan förståelse för det faktiska läget upphävde rådets beslut. Utnämningen av överbefälhavare medförde emellertid ingen större förvirring eftersom konungen från första början önskade placera Lybecker på posten. När Karl fick veta att Taube hade varit på förslag meddelade han att denne behövdes för att på nytt ställa upp sitt eget regemente.⁵⁵

⁵² RA, Karl XII:s registratur (avskrift) 1705, s. 344, t. Lybecker 28.12.

⁵³ SRA, Rådsprotokoll, vol. 101, s. 223–224, 17.5.1710, vol. 102 a, s. 179, 12.4.1710, s. 474–475, 17.6.1710.

⁵⁴ SRA, Rådsprotokoll, vol. 104, s. 188, 222/247–248, 434–435, 553–556, 565–567, 688–689, vol. 105 a, s. 95–102, 126, 152–156, 234–235, 245–246, 350–355. Rådets registratur (ÅLA, RR 324–326), 1712 apr.–juni, s. 443–444, 459–461, 791–793, 1712 juli–sept., s. 381–383, 419–424, 853–858. *HH* 9 (1874), s. 293–295, 10 (1879), s. 7–9.

⁵⁵ *HH* 10 (1879), s. 33, 93, 108–109, Karl XII t. rådet 19.7., 19.8. o. 12.9.1712.

Rådet sände Liewen till Finland, inte bara för att bistå Lybecker, utan också för att bekanta sig med rådande missförhållanden och rätta till dem. Liewen kom snart underfund med att den finska arméns underhåll var nästan helt försummat och att det bl.a. berodde på inbördes stridigheter mellan landshövdingarna.⁵⁶ Det är uppenbart, att inte heller rådet, som förhöll sig avogt till Lybecker, hade varit redo att ge denne fullmakter att kommendera de andra landshövdingarna.⁵⁷ Oberoende av person skulle överbefälhavaren i vilket fall som helst ha behövt dylika befogenheter, ty samarbetet mellan landshövdingarna och överbefälhavaren löpte illa också det ödesdigra året 1713.

Liewen åstadkom ett och annat nyttigt i Finland och han skulle fortsättningsvis ha behövts. Han anhöll emellertid redan i slutet av år 1712 om att få återvända till sitt livgardesregemente i Sverige. Han fruktade att konungen skulle vara missnöjd med honom, liksom med Taube, som hade lämnat sitt regemente. Rådet stretade emot, men gick slutligen med på Liewens begäran. Vad annat hade rådet kunnat göra då man under tiden från Karl fick motta en order till Liewen att återvända till livdragonerna?⁵⁸

Konungen och det gunstsystem som anslöt sig till enväldet berövade på detta sätt den finska armén en kompetent general och dessutom en som om han fortsatt på sin post säkert hade tvingat rådet att i högre grad binda sig vid Finlands försvar än vad som sedan blev fallet under den första hälften av år 1713. Mycket ödesdigrare än förlusten av Liewen var dock att Lybecker kvarstod som överbefälhavare.

Rådet planerade i slutet av sommaren och hösten 1712 att sända en kommission till Finland. Den skulle ha letts av riksrådet R.J. von Fersen och dess uppdrag hade varit att granska de mångahanda missbruk som uppdragats i

⁵⁶ SRA, Rådsprotokoll, vol. 105 b, s. 33–34, 3.10.1712, s. 160–161, 168, 17.10.1712. Rådets registratur (ÅLA, RR 327), 1712 juli–sept., s. 1031–1036, t. Liewen 19.9.1712, 1712, okt.–dec., s. 318–319, till landshövdingarna i Finland 17.10.1712.

⁵⁷ När ryssarna stod i beråd att rycka in i Finland sommaren 1712 försökte Lybecker en andra gång bli befriad från överbefälhavarposten och hänvisade då, utom till bristande stöd från landshövdingarna, också till att centralregeringen i Stockholm berövat den finska armén sådana inkomster som den haft under Nieroths tid. Det är fullt möjligt, men påståendets riktighet borde i alla fall klarläggas. SRA, Rådets registratur, 1712 juli–sept. (ÅLA, RR 326), s. 853–858, t. Lybecker 5.9.1712. I vilket fall som helst fick Lybecker slutligen kvarstå, eftersom konungen meddelade att detta var hans vilja.

⁵⁸ SRA, Rådsprotokoll, vol. 106, s. 116–117, 9.12.1712, vol. 110 a, s. 181–182, 28.1.1713. Rådets registratur (ÅLA, RR 328, 330), 1712 okt.–dec., s. 860/2 sq., 1713 jan.–febr., s. 57–60, 268–269, t. Liewen 9.12.1712, 7. o. 28.1.1713.

Finland. Den outtalade målsättningen var att kommissionen skulle ställa Lybecker till svars och själv överta befälet. När rådet emellertid i november fick veta att överbefälhavaren fortfarande åtnjöt Karls förtroende kom det inte i fråga att sända en kommission innan konungen sagt sitt avgörande ord, vilket i praktiken innebar att saken sköts på framtiden med nästan ett år. I synnerhet Fersen vände sig emot planen, ty han hade skäl att frukta konungens missnöje ifall denne motsatte sig planen.⁵⁹ Därmed fördröjdes beslutet också i denna för försvaret av Finland viktiga fråga så mycket att saken slutligen helt rann ut i sanden.

Vad var det då som fick konungen att ta Lybeckers parti? Det är svårt att få klarhet i alla faktorer som påverkade utgången, eftersom vi inte känner den korrespondens som eventuellt förekom mellan Sverige och Finland å ena sidan och konungens rådgivare i Turkiet å den andra. Lybecker räddades emellertid till en del av att han väl förstod i vilka trådar han skulle dra för att behålla den kungliga gunsten.

Över hälften av Karl XII:s brev rörande Finland gällde militära frågor. Mitt bland alla brådskande ärenden orkade han komma ihåg också sådana detaljer som vilka finska regementen som hade en pukhäst och sörja för att en sådan anskaffades också till de regementen som ännu var utan. När Karl i slutet av 1710 underrättades om att en farlig farsot hemsökte riket, såg han det som särskilt viktigt, att regementena inte drabbades.⁶⁰

Konungens livgarde var hans verkliga ögonsten. Han gladdes sig därför då han i juni 1712 fick höra att Lybecker utfäst sig att på egen bekostnad värva 80 man till livdragonerna ifall hans son, som tjänstgjorde som löjtnant, utnämndes till kapten vid livdragonerna. Konungen accepterade erbjudandet och det är säkert att han inte glömt saken då han i tre brev i juli, augusti och september skrev till rådet att Lybecker var och förblev överbefälhavare.

Det sätt på vilket Lybecker i praktiken infriade sin utfästelse säger mycket om varför han var så illa tåld. Männen värvades nämligen inte utan togs helt

⁵⁹ SRA, Rådsprotokoll, vol. 105 a, s. 350–355, 439–443, 488–489, vol. 105 b, s. 79–83, 224–229, 293, vol. 106, s. 58–59, 124. Rådets registratur (ÅLA, RR 326–328), 1712 juli–sept., s. 518–522, 853–858, 964–967, 1712 okt.–dec., s. 122–123, 320–324, 462–464, 577–579. *HH* 10 (1879), s. 262–272, 353–355.

⁶⁰ RA, Karl XII:s registratur (avskrift) 1701, s. 444, t. överste Klingspor 27.5., 1710, s. 153, t. rådet 26.10. Man behöver bara kasta en blick på Karl XI:s registratur för att inse att härskarens särskilda omsorg om militären var ett typiskt drag för det svenska enväldet och inte bara karakteristiskt för Karl XII.

kallt ur andra truppförband. Till Stockholm förpassades också kronobönder som med våld ryckts från sina hemman.⁶¹ Veterligen fick Karl inte veta hur Lybecker skötte sin värvning.

I mars 1713 fick konungen i sina händer rådets förslag om Fersens kommission; brevet hade skickats från Sverige i oktober föregående år. Han godtog förslaget, men tillbakavisade däremot allt klander som rådet riktat mot Lybecker för att denne alltför lättvindigt retirerat undan ryssarna under hösten. Karl ansåg dock, att ifall kommissionen fastslog att Lybecker gjort sig skyldig till förbrytelser av ett eller annat slag borde saken dras inför rätta.⁶²

Karl gav uttryck för sin fortsatta tillit till Lybecker genom att samtidigt skriva till honom och uttrycka sin tillfredsställelse över hans beredskap att värva ett kompani för livdragonerna, varför han nu befordrade Lybeckers son till äldste kapten.⁶³

Konungen återkom till Lybeckers påstådda räddhåga ännu i maj. Han meddelade såväl denne som rådet att man i Finland skulle gå defensivt till väga och undvika avgörande drabbningar.⁶⁴ Uttalandet byggde på den uppfattning konungen gett uttryck för redan långt tidigare, men i detta läge är det svårt att tolka det som något annat än stöd för Lybecker.

Konungens beslut rörande Fersens kommission nådde rådet i augusti 1713 och försvarsdirektiven först i januari följande år, då det ryska anfallet förvandlat dem till ett principiellt ställningstagande, som det inte var värt eller möjligt att förverkliga. Konungens direktiv om defensiv krigföring var i och för sig väl motiverade, förutsatt att det hade varit möjligt att hålla truppersnas och undersåtarnas moral uppe genom att retirera. Lybeckers tillvägagångssätt krossade emellertid moralen och drog undan alla förutsättningar för ett effektivt försvar. Konungens välmenande råd var alltså helt verklighetsfrämmande.⁶⁵

⁶¹ RA, Karl XII:s registratur (avskrift) 1712, s. 300–301, t. Liewen 9.7.1712. *HH 9* (1874), s. 297–298, rådet t. Karl XII 9.5.1712. SRA, Rådsprotokoll. vol. 104, s. 525–526, 2.5.1712, vol. 105 b, s. 8–9, 324. 1.10. o. 7.11.1712. Rådets registratur, 1712 okt.–dec. (ÅLA, RR 327), s. 37–38, t. Lybecker 2.10.1712, s. 258–259, t. krigskollegiet 15.10.1712. Se även not 55.

⁶² *HH 11* (1889), s. 92–94, 103–104, Karl XII t. rådet 24. o. 27.3.1713.

⁶³ RA, Karl XII:s registratur (avskrift) 1713, s. 345–347, t. Lybecker 28.3.

⁶⁴ *HH 11* (1889), s. 157. RA, Karl XII:s registratur (avskrift) 1713, s. 360–361, Karl XII t. rådet o. Lybecker 18.5.1713.

⁶⁵ Jag vill ingalunda hävda att ens närmelsevis alla Karl XII:s beslut skulle ha byggts på en orealistisk situationsanalys. Han insåg t.ex. träffande att en underlägsen armé på slagfältet bäst kunde besegra en motståndare genom ett skoningslöst ”gå på”-anfall. Konungens stridsätt var

Lybecker fann vägen till konungens hjärta genom att spela ut sitt trumfkort i form av värvningen till livgardet. Det ter sig dock inte troligt att enbart smicker från Lybeckers sida skulle ha vägt tyngre i konungens bedömning än det misstroende mot överbefälhavaren i Finland som rådet upprepade gånger uttryckte. Det var i sista hand fråga om att den ömsesidiga misstron mellan konungen och rådet personifierades i konungens gunstling. När rådet ville bli av med honom, stöddes han av konungen. När Lybecker bad om hjälptrupper mot den ryska övermakten lämnade rådet sålunda honom ännu i slutet av maj 1713 utan annan hjälp än den som stod att få hos Gud. I samma brev gjorde rådet knappt några ansträngningar att dölja sitt förakt genom att tala om "det nådigste förtroende och särdeles merite som Hr Baron sig hos Hans Majjtt sielf hafver förvärfvat".⁶⁶

Makten låg hos konungen, men han var långt borta i Turkiet och kunde ofta inte utöva den på något annat sätt än genom att bromsa beslutsfattandet. Resten av samhället saknade makt och ansvarskänsla. Varje gruppering koncentrerade sig på att försvara sina egna intressen och privilegier gentemot alla andra. Det vore givetvis anakronistiskt att vänta sig att någon samhällsgrupp i "det gemensamma godas namn" helt skulle ha avstått från att driva sina egna intressen, men under det karolinska enväldet råkade strävandena att sammanjämka intressena i skymundan.⁶⁷ I viss utsträckning gällde ansvarslösheten t.o.m. rådet, trots att det förvisso utövade rätt mycket delegerad makt. Rådets inställning till Lybeckers anhållan om bistånd i maj 1713 är ett gott exempel på sådan ansvarslöshet.

Det är i ingen händelse en överdrift eller illvilja om man hävdar att schismen mellan konungen och rådet samt förslamningen av beslutsfattandet medförde stor skada för rikets försvar. Räkningen för Karl XII:s envælde förföll till betalning i freden i Nystad 1721. Ryssland förfogade i vilket fall som

alltså realistiskt, men byggde på att man tog stora risker, vilket inte kunde undgå att hämma sig i längden. Om en svagare armé överlät initiativet åt motståndaren innebar det nästan oundvikligt att den blev besegrad, såsom slagen vid Pälkäne (1713) och Nappo (1714) i Finland visade. Konungen rekommenderade en defensiv strategi för armén i Finland utgående från doktrinen om naturhinder och även därför att han inte orkade sätta sig in hela saken tillräckligt; dessutom var ju vinnandet av kriget hans uppgift och ingen annans.

⁶⁶ SRA, Rådets registratur, 1713 maj–juli (ÅLA, RR 333), s. 272–277, t. Lybecker 30.5.1713.

⁶⁷ Beslutssystemet fick givetvis en annan form då konungen återvände till riket. Den här skisserade tanken om enväldets inverkan på samhället gäller politiska och sociala förhållanden.

helst över överlägsna resurser, men med ett annorlunda beslutssystem hade utgångspunkterna kanske kunnat göras något jämligare. Det var också ödesdigert att den svenska ledningen hyste en föråldrad uppfattning om sin huvudmotståndare och alltför länge underskattade Ryssland. Det ryska riket kunde utnyttja enorma resurser och dess ledning förfogade över tillräcklig ödmjukhet, försiktighet och realism. Det är inget under att kriget slutade som det gjorde.

Finnar, finländare och svenskar

Nationalskolor och mångspråkighet i Petersburg

MAX ENGMAN

År 1835 inrättades en elementarklass vid svenska församlingens skola i Petersburg. För ändamålet fick församlingen överta en existerande skolfond samt ett årligt anslag ur allmänna medel. Denna i sig föga dramatiska åtgärd har bedömts på rätt olika sätt. Några finska författare har menat att åtgärden stred mot både andan och bokstaven i det kejserliga beslut genom vilket skolfonden skapats femton år tidigare som grundfond för "en finsk nationalskola".¹ En annorlunda version ges av Bengt Jangfeldt, som konstaterar att elementarklassen fick ett anslag "ur kejsarens egna medel" på villkor att undervisning bedrevs bl.a. i modersmålet.²

Tolkningarna kan sägas komplettera varandra. Den ena anser att svenskar "kapade" finländska statsmedel avsedda för en finsk skola, medan den andra underlåter att nämna att man vid svenska församlingen inrättade en elementarklass för "Barn af Finsk härkomst" upprätthållen med medel som Finska passexpeditionen uppbar av storfurstendömet Finlands undersåtar. Bland dessa undersåtar och i svenska församlingens skola förekom flera modersmål och dessutom andra tungomål, ända intill förvirring.

För att reda ut dessa förhållanden måste man dels rulla upp historien i dess helhet, dels granska vad som egentligen avses med "svensk" och "finsk" i sammanhanget. Detta är givande eftersom skolfonden tillkom i ett intressant po-

¹ Antti Inkinen, 'Suomalainen koululaitos Pietarissa', *Koulu ja menneisyys* 4 (1938), s. 93–94, upprepat i Kalevi Kaja, 'Pietarin suomalaisen kirkkokoulun vaiheista', *Koulu ja menneisyys* 15 (1963), s. 46–47 o. med instämmande även av Hans Hirn, *Alexander Armfelt. Början av en statsmannabana 1832–1841*, SSLF CCCXV (Helsingfors 1948), s. 354.

² Bengt Jangfeldt, *Svenska vägar till S:t Petersburg. Kapitel ur historien om svenskar-na vid Nevans stränder* (Stockholm 1998), s. 84. Svenska och finska församlingen beviljades ibland anslag ur kejsarens finska handkassa, men här var det inte fråga om några dusörer ur kejsarens egen ficka.

litiskt och pedagogiskt skede och en av elementarklassens tillskyndare var Eric Gustaf Ehrström, som i svenska språket introducerade den i sammanhanget högst användbara termen "finländsk".

Kriterier, termer och identiteter

Det är inte överraskande att en sådan klargörande term behövdes i Petersburg. I den mångspråkiga metropolen fanns ett helt annat behov av distinktioner än i Finland. De personer som kunde tänkas sätta sina barn i skola i svenska eller finska församlingen bestod av flera olika grupper – man kan inte förenklat klassa dem som finska eller svenska. För att få ett grepp om den sociala verkligheten måste man använda flera kriterier. I fråga om undersåtenskap bestod den största skillnaden efter 1809 mellan kejsarens undersåtar och utlänningar. Den lilla gruppen av kungliga svenska undersåtar var utlänningar och omfattade 1835 omkring 600 personer och under 1800-talets andra hälft omkring tusen personer; i svenska församlingen utgjorde de högst en femtedel av medlemmarna. En särskild kategori, eller snarare flera, bland kejsarens undersåtar utgjorde HKM:s undersåtar i Finland, de finländska undersåtarna, ibland kallade "finska infödingar" eller "infödde finländare". De intog en ställning som med tiden kom att påminna om ett separat medborgarskap – i analogi härmed kom Finska passexpeditionen att verka som ett slags "konsulat" för dem. Deras antal uppgick 1881 till över 24 000 personer.³

Den ursprungligen gemensamma svensk-finska församlingen delades definitivt 1745 enligt gudstjänstspråk i en svensk och en finsk församling, senare kallade S:t Katarina och S:t Maria. Fram till början av 1800-talet var finska församlingen i huvudsak en församling för inflyttare från det ryska Finland, d.v.s. Viborgska guvernementet, och ingermanländare; en del av de senare tillhörde finska kyrkans landsförsamling. De flesta inflyttarna från det svens-

³ Jfr Max Engman, 'Flyttning och medborgarskap. Passlagstiftningen för finländare i Ryssland 1809–1917', *HTF* 1978, s. 30–51, 'Finnar och svenskar i S:t Petersburg', S. Carlsson & N.Å. Nilsson (red.), *Sverige och Petersburg*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferens 20 (Stockholm 1989), s. 61–70, *Förvaltningen och utvandringen till Ryssland 1809–1917*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 20 (Helsingfors 1995), s. 21–41, passim o. *Petersburgska vägar* (Esbo 1995), s. 39–86, 152–157. Under en tid efter 1809 skilde man mellan invånarna i Nya respektive Gamla Finland.

Jag konstaterar med tacksamhet att jag kunnat diskutera uppsatsens problematik med Håkan Andersson, Rainer Knapas, Georg Luther och Henry Rask.

ka riket, som ofta var hemma från städerna och kusttrakterna i Finland, anslöt sig till svenska församlingen, som även hade ett tyskt inslag. Efter 1809 då den helt övervägande majoriteten av inflyttarna till båda församlingarna var kejsarens undersåtar i Finland skedde anslutningen i högre grad enligt språk och social ställning.⁴

Bland de lutherska församlingarna i Petersburg fanns en hierarki med de tyska högst upp, följda av de svenska, finska och estniska församlingarna. En iakttagare upp gav 1847 att från delningen 1745

daterar sig Finska församlingens förfall; ty icke allenast alla Finska ståndspersoner, men de förmögnare af allmogen slöto sig till den Svenska församling, af hvilken den Finska betraktas som en slags paria ... Så snart någon kan komma sig för, skämdes han att höra till Finska församlingen; och deras antal som på sådant sätt årligen gick öfver till den Svenska, oftast utan att känna språket, var månget år ganska betydligt. – Numera har likvisst detta förhållande upphört, och dylika fall förekomma nästan aldrig; men församlingen är ännu långt ifrån att vara hvad den borde vara, och det den alldrig kan blifva utan ståndspersoner.⁵

Efter rikssprängningen 1809 och Viborgs läns förening med storfurstendömet 1812 fanns det fortfarande viktiga skillnader mellan församlingsmedlemmarna. Majoriteten av svenska församlingens medlemmar var härefter kejsarens svenskspråkiga undersåtar med hemortsrätt i och orientering mot Finland, i fråga om patriotism likaväl som pass, skattebetalning, fattigvård och med tiden värnplikt och rösträtt. Dessa förhållanden hade de gemensamma med kejsarens finskspråkiga undersåtar från Finland i den finska församlingen, vilka åter ville undvika att bli förväxlade ”med de usla och föraktade kringboende Ingermanländer (tschuhni)”, som var livegna.⁶ För att betona det gemensamma för dem som hade anknytning till Finland uppstod i Petersburg termerna ”finländare” och ”finländsk”.

Enligt Ehrströms beräkningar i slutet på 1820-talet hade församlingarna ganska olikartad befolkningssammansättning – nationalitet i Ehrströms terminologi (tab. 1). I båda utgjorde finländarna en klar majoritet om mellan

⁴ För inflyttningen till svenska församlingen under 1700-talet, se *Max Engman, S:t Petersburg och Finland. Migration och influens 1703–1917*, Bidrag till kännedom av Finland natur och folk 130 (Helsingfors 1983), s. 190–201. I slutet av 1800-talet följde församlingarnas inflyttningsfält i Finland i stort sett, men inte helt språkgränsen, *Engman, Petersburgska vägar*, s. 154–155.

⁵ *Morgonbladet* 6.9.1847.

⁶ *Morgonbladet* 6.9.1847.

Tab. 1. Svenska och finska församlingarnas befolkningssammansättning i Petersburg 1830

	Svenska församlingen		Finska församlingen	
		%		%
Finländare				
Viborgs län	360	9	2760	47
Övriga Finland	2640	66	780	13
Ingermanländare	..		2360	40
Övr. ryska undersåtar	400	10	..	
Svenska, norska o. danska undersåtar	600	15	..	
S:a	4000	100	5900	100

Källa: Ehrströms "Öfversigt af S:t Catharina och S:t Maria Församlingars Folkmängd i afseende å deras Nationalitet", bilaga till kyrkostämmoprot. 19.10.1830, StK K IIa:1, s. 41-42, SRA. Anm: Av ingermanländarna tillhörde ett tusental finska församlingens landsförsamling och bodde i byarna kring Petersburg, en stor del av de övriga tjänstgjorde som soldater eller arbetare vid kronans anläggningar.

60 och 75% av folkmängden. I finska församlingen härrörde de från Viborgs län, medan den helt övervägande delen av finländarna i svenska församlingen var hemma från "Nya Finland" (Finland utom Viborgs län). Enligt Ehrströms beräkningar, som alltså speglar resultatet av inflyttningen under den föregående perioden, hade majoriteten (77%) av dem som kommit från Nya Finland anslutit sig till svenska församlingen.

Kategorierna (undersåtskap, församlingstillhörighet, språk, hemort) bildade grunden för identiteter. Det är emellertid viktigt att inse att dessa var vare sig statiska eller varandra uteslutande. Under 1800-talets lopp fick språk och undersåtskap/medborgarskap helt nya innebörder och det påverkade identiteterna. Man kan säga att finländarna i början av 1800-talet var en korporativ grupp med en separat juridiskt status, de bildade både ett "stånd" bland kejsarens undersåtar och språkliga undergrupper av huvudstadens lutherska hantverkar- och arbetarbefolkning. Med tiden kom deras identitet att i allt högre grad bygga på språk (finska respektive svenska) i samspel med medborgarskap i den framväxande staten Finland.⁷ Med statens förändrade roll beto-

⁷ Jfr Max Engman, 'The Finns in St Petersburg', M. Engman (ed.), *Ethnic Identity in Urban Europe*, Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940 VIII (New York & Dartmouth 1992), s. 99-130.

nades på samma sätt de fåtaliga Sverige-svenskarnas, rikssvenskarnas, band till kungariket Sverige.

Det är i detta ljus vi bör granska också till synes enkla termer som "svensk" och "finsk". Förhållandet mellan svenska och finska församlingarna var ofta spänt, men vi bör akta oss för att i detta läsa in en "språkstrid" av modernt slag. I ett samhälle sammansatt av korporationer var motsättningar mellan församlingar också motsättningar mellan korporationer. Församlingarna hade olika social sammansättning. Svenska församlingen var heller inte enbart svensk-språkig, utan hade ett tyskt inslag, som inte var mycket mindre än det rikssvenska. Ehrström påpekade 1827 att församlingen hade två språk "då genom locala förhållanden Tyska språket är från församlingen oskiljbart".⁸

Man måste ytterligare beakta att språk vid en tid utan skolor och etablerade språkriktighetsnormer innebar något annat än idag. Ett normerat högsspråk var ett ideal för ett fåtal människor; de flesta talade blandningar av de språkformer som fanns i deras omgivning: dialekter, stadsmål och främmande språk. 1800-talets första decennier var en formativ period då idén om bildningsspråk och nationalspråk höll på att ta form, liksom även tanken om ett normerat modersmål, som skulle vara undervisningspråk och fastslås genom statliga påbud.

Mångspråkigheten i Petersburg var utbredd i olika stånd även om majoriteten av stadens befolkning var ryska bönder. I de högre stånden talades och skrevs franska, medan tyskan var utbredd inom förvaltning och hantverk. Härtill kom en utbredd blandspråkighet, något som omvittnas i en mängd skildringar; Bulgarin konstaterade 1834 att för att förstå Petersburgs finska kokerskor behövde man finska, estniska, tyska och ryska ordböcker, men ingen grammatik. Från 1800-talets andra hälft finns en mängd klagomål över hur finnarna bröt på flera språk och ogenerat blandade dem med varandra.⁹ Den aktuella perioden var en tid då man, just genom skolor, började inskräpa språkriktighet i en befolkning vars sätt att kommunicera lade huvudvikten på funktionalitet.

⁸ Kyrkorådsprot. 5.5.1827, s. 402, S:t Katarina församlings arkiv (StK) IIIa:2, riksarkivet, Stockholm (SRA). Jag har använt mikrofilmer i riksarkivet i Helsingfors (RA), de här utnyttjade kyrkostämмо-, kyrkokonvents-, kyrkoråds- och skolrådsprotokollen samt handlingarna rörande den Lembkeska donationen i filmerna FR 804–806.

⁹ F a d d e j B u l g a r i n, 'Peterburgskaja tjuhonskaja kuharka', *Biblioteka dlja tštenija* VI (1834), s. 93–94. För några exempel, se Engman, *S:t Petersburg och Finland*, s. 89, 325–329, 366 o. 'Finns in St Petersburg', s. 109, 114–15.

Finska nationalskolefonden

I april 1820 vände sig den lutherske religionsläraren vid gymnasiet i Petersburg A.J. Hipping, till statssekreteraren för finska ärenden, Robert Henrik Rehbinder, och meddelade att "några härboende Finske Medborgare hafva förenat sig i den afsigt att inrätta en skola för Finska barn, i synnerhet af den fattigare Classen". Hipping hade valts till ordförande och bad Rehbinder bli skolans beskyddare och utverka ett årligt understöd av kejsaren. Finska medborgare skulle med glädje bidra, men eftersom skolan var avsedd för fattiga barn skulle den aldrig kunna bära sig med "egen revenue".¹⁰ Medelanskaffningen fortsattes i Finland genom en insamlingslista, en "snörbok", med uppmaningen:

Några härboende Finnar hafva förenat sig till inrättandet af en Finsk Elementar och Söndags Skola i S:t Petersburg och smickra sig med det hopp att när och frånvarande Landsmän med nöje skola bidra till befordrandet af denna christeliga inrättnings framtida bestånd;

Snörboken påbörjades i Petersburg; de första namnen är Rehbinder och den ryska ev.-luth. kyrkans biskop, finländaren Zachris Cygnaeus. Efter dem följde Finlands generalguvernör Fabian Steinheil och senatens ekonomidepartementets ledamöter samt tjänstemän ur båda departementen, i ungefärlig rangordning och med inbetalningar motsvarande rangen. Sammanlagt antecknade 38 personer bidrag om 1035 rbl i snörboken – för de flesta har antecknats att de betalat in summan. Denna del av insamlingen ter sig alltså som en väl orkestrerad manifestation av den högsta ämbetsmannakåren.¹¹

Rehbinder föredrog initiativet för kejsaren, som såg "med Nådigt Välbehag" på företaget:

Hos Oss har i underdånighet anmält blifvit, att åtskillige i Wår Hufvud Stad St. Petersburg bosatte Tjenstemän och Handtverkare af Finska nation, efter samråd, träffat den öfverenskommelse, att dels genom egne gjorda sammanskott, dels medelst öppnande frivillig sub-

¹⁰ Hipping t. Rehbinder 8.4.1820, Rehbinder 6, RA. Hipping hänvisade till en bifogad plan och ett protokollsutdrag, som jag inte kunnat påträffa. Finska församlingen upprätthöll åtminstone under kyrkoherde J.H. Krogjus tid (1759–1786) en skola, där hans adjunkter var lärare, karriäruppgifter i G e o r g L u t h e r s m s till *Herdaminne för Ingermanland* II. Minnet av skolan levde sannolikt ännu kring 1820.

¹¹ Handskriftssamling E ö V 35, HUB. Biblioteket saknar uppgifter om snörbokens proveniens. Steinheil insände i början av 1821 685 rbl för skolan insamlade medel, d.v.s. exakt den summa som enligt snörboken inbetalats av tjänstemännen i Helsingfors, Rehbinder t.gg 115/16.3.1821, StS Da 88, RA.

scription hos andre Sine Landsmän, insamla Fond, till inrättande i berörde Stad af en Finsk National-skola, uti hvilken, icke allenast Ynglingar, som ingått i Handtverkeri Lära, skulle kostnadsfritt lemnas tillfälle, att, om Sön- och Helge-dagarne inhämta nödig kunskap i Salighets Läran samt de, för deras lefnadsyrke angelägnaste stycken, utan ock andra barn af Finska Föräldrar, de öfrige dagarne i veckan erhålla undervisning i innanläsning, med hvad till de första grunderne af en Christelig upfostran hörer; Hvilken dagelige undervisning jemväl komme att fattige Barn, utan all betalning meddelas, hvaremot för dem, hvilkas Föräldrar dertill ägde tillgång, en billig afgift borde till Skole Cassan erläggas.¹²

Kejsaren meddelade att han tog skolan i sitt "Nådiga hägn" och förordnade att stadgar skulle utarbetas. Kommittén för finska ärenden skulle framlägga dem för godkännande. Företaget skulle stödas med 2000 rbl b.a. per år ur Finska passexpeditionens medel.

Ett drygt år senare framlade Cygnaeus och Rehbinder för folkupplysningsministern, furst A.N. Golitsyn ett förslag till stadgar för en "finländsk folk-skola" (Finljandskaja narodnaja sjkola), vars målsättning var att ge en rimlig elementarutbildning (läsning och skrivning av modersmålet, aritmetikens och geografins grunder samt religion) åt ungdomar som inte hade möjligheter att få utbildning på annat håll. De som önskade kunde ytterligare få undervisning i läsning av ryska och tyska. Läroanstalten skulle bestå av en söndagsskola, huvudsakligen för hantverkarlärlingar, och en veckoskola. Den skulle ta emot barn födda i Finland eller i Petersburg med en far eller mor som var född i eller hade medborgarrätt i storfurstendömet, men ifall det fanns plats också andra obemedlade. Fattiga barn skulle undervisas gratis, medan andra betalade en avgift. Skolan skulle upprätthållas av en förening, vars medlemmar samtidigt utgjorde dess direktion och bestod av dem som beslutit att grunda skolan och förbundit sig att upprätthålla den – härmed avsågs uppenbart såväl grundarna av föreningen i Petersburg som snörbokens "subskribenter", vilka till största delen fanns i Finland. Nya medlemmar kunde antas med tvåtredjedels majoritet. Medlemmarna betalade en engångsavgift eller årsavgifter och utsåg inom sig ordförande, sekreterare och skattmästare. Direktionen skulle i mån av möjlighet sprida biblar och uppbyggelse-skrifter bland landsmän. Skolan skulle finansieras genom nationalskolefonden, frivilliga gåvor och avgifter av direktionsmedlemmarna samt skolav-

¹² Reskript t. KfFÄ 25.5.1820, KfFÄ brevbok 565/25.5.1820, StS Da 9, KfFÄ prot. 26.5.1820, StS Ca 19, BD 304/44 1820, ED prot. 25.7.1820, f. 426–428, RA. I n k i n e n, s. 89–91. Någon föredragningsnot har synbarligen inte bevarats.

gifter av elever. Den skulle inleda sin verksamhet med en lärare utnämnd av kommittén för finska ärenden och den evangeliska biskopen på förslag av direktionen; läraren skulle få räkna tjänsteår i det stift han tillhörde i Finland.

Skolan var tänkt som en fristående finländsk skola, för finländska barn och upprätthållen av en förening, som åtminstone i inledningsskedet domineras av storfurstedömet ledande män. Folkupplysningsministern, som konsulterade skolförvaltningens lärda kommitté, ansåg emellertid att verksamheten borde ledas av "en högre autorité", antingen vid skolverket i Finland eller kommittén för finska ärenden, och att föreningen borde vara ansvarig för sin ekonomiska och andra förvaltning inför "någon öfver den varande person eller verk" — tanken om en självstyrande skolförening var uppenbart främmande för ministeriet. Golitsyn inskärpte att eftersom skolans målsättning var att utbilda fattiga finländare borde den överhuvudtaget inte ta emot ryska elever, vilkas språk- och religionsundervisning inte kunde ordnas på ett tillfredsställande sätt. Kommittén för finska ärenden beslöt att Golitsyns anmärkningar skulle tas till närmare övervägande vid den slutliga handläggningen av skolprojektet och därvid anmälas för HKM.¹³

Golitsyns invändningar var till en del av grundläggande karaktär. Det är svårt att veta om hans yttrande var avgörande eller om klimatet under Alexander I:s sista år och början av Nikolaj I:s regeringstid var ogynnsamt, men skolprojektet blev vilande för ett drygt decennium. När det aktualiserades på nytt i mitten av 1830-talet var Rehbinder fortfarande en av de drivande krafterna, men skolprojektet förverkligades då under andra auspicer, inte genom en fristående förening, utan som en klass vid en kyrkoskola. Kyrkans ställning hade genom 1832 års evangeliska kyrkolag för Ryssland reglerats på ett sätt som bl.a. erbjöd de garantier för övervakning som Golitsyn efterlyste.

År 1820 hade skolprojektet emellertid stöd på högsta ort och av Finlands högsta styrelse. Tidigare forskare har utgått från att det var fråga om en skola med finskt undervisningsspråk. Handlingarna säger emellertid inget om undervisningsspråket, utan talar endast om grundande av en "Finsk Nationalskola" med kostnadsfri undervisning, bl.a. i modersmålet. Eftersom det var fråga om elementarundervisning är det rimligt att anta att finskan spelade en

¹³ Stadgeförslag o. Golitsyn t. Rehbinder 28.1.1822, StS 149/20 RE 1822, KfFÄ prot. 3.2.1822, StS Ca 23, RA. En långt senare artikel om finska församlingens skolor uppgav att församlingen på grund av utrymmesbrist endast kunde inrätta en söndagsskola, *Inkeri* 10.7.1892.

viss roll, men den fortsatta utvecklingen visar att det inte nödvändigtvis var fråga om undervisning enbart på finska. Terminologin i kejsarens reskript ger inte säker vägledning; den svenska texten använder genomgående "finsk", medan den ryska använder "finskij" i samband med nation och nationalskola, men "finländskij" i fråga om undersåtar; termen användes även i det ryskspråkiga stadgeförslaget för "folkskolan".

Ifall avsikten var att finskan skulle få en framträdande plats kan skolfonden ses som en av de åtgärder för gynnandet av det finska som vid denna tid vidtogs av storfurstendömet. Det var fråga om en "officiell nationalism" som ville gynna finskan som en del av ett program för att fjärma Finland från Sverige.¹⁴ En finsk – liksom även en finländsk – skola i kejsarens huvudstad kunde ses som ett uttryck för storfurstendömet nya ställning.

Källmaterialet är magert, men det finns indicier som tyder på att initiativet till insamlingen och nationalskolofonden eventuellt också kunde vara reaktioner på ett tidigare initiativ från helt annat håll.

Lembkeska fonden

År 1812 fick köpmannen, svenska undersåten Gabriel Christoph Lembke från Wismar hjälp av svenske envoyén C.A. Löwenhielm i en fråga som gällde indrivande av skulder av en av kejsarens ministrar. Sex år senare, 1818, donerade Lembke som tack 10 000 rbl b.a. för grundandet av en skolinrättning i Petersburg för barn till behövande svenska undersåtar och i staden bosatta invånare i Wismar. I donationsvillkoren ingick att medlen skulle användas för en fristående skolinrättning. Lembke förbehöll sig rätten att bli konsulterad i fråga om användningen av medlen, men förband sig samtidigt att verka i samråd med svenska beskickningen och konsulatet i Petersburg. Medlen skulle förvaltas av en styrelse bestående av svenska ministern, generalkonsuln, en legationssekreterare och Lembke själv. Karl XIV Johan godkände 1818 fondens reglemente och att skolan fick kallas "Carl Johans skola". Eftersom Lembke inte kunde svenska gjorde han sin donation på tyska, medan fonden förvaltades på franska.¹⁵

¹⁴ T. ex. Matti Klinge, *Kejsartiden*, Finlands historia 3 (Esbo 1996), s. 38–42.

¹⁵ Handlingar rörande Lembkeska donationsfonden, inklusive avskrifter av tillkomsthändingarna (Lembkes donation 18.4.1818, fondens grundläggningsurkund i maj 1818 o.a.) i StK K IV:1, SRA. Lembkes donation uppgavs härröra från skuldsedlar av en av Alexander I:s ministrar och gunstlingar (J a n g f e l d t, *Svenska vägar*, s. 84–85). *Göteborgs Handelstidning* (cit. i *AU* 22.10.1868) utpekade "en minister N-n". Löwenhielm t. Engeström 5.5.1818

Från mars 1821 bar fonden namnet "Fonds de donation de M:r Lembke pour l'établissement d'une école à S:t Petersbourg, sous le nom d'Ecole de Charles Jean". Samtidigt fastslogs uttryckligen att den tilltänkta skolan var öppen också för norska undersåtar. Några konkreta åtgärder för att grunda skolan vidtogs emellertid inte, utan fondstyrelsen konstaterade att kapitalet än så länge var för litet för en självständig skola; uppgörande av planer och reglemente sköts därför på framtiden. Lembke själv insisterade på att kapitalet skulle få växa.¹⁶

Lembkeska fonden utnyttjades inte på flera decennier, men donationen 1818 kan ha funnits i bakgrunden för såväl insamlingen och nationalskolefonden 1820 som finska elementarklassen 1835. I ett sådant perspektiv framstår åtgärderna som en strävan att motverka att den enda skolan i Petersburg som undervisade på ett av Finlands två språk hade en (riks)svensk prägel och bar namn efter konungen av Sverige. En sådan utveckling kan definitivt inte ha varit välkommen för Rehbinders och storfurstendömet's andra styresmän, som vid denna tid arbetade för att avlägsna det ogynnsamma intryck som uppstått då söner till eliten i Finland studerade i Uppsala. Detta motverkades genom friplatser vid undervisningsanstalter i Petersburg och krav på ämbetsmannaxamen i Finland som förutsättning för utnämning till tjänster i storfurstendömet.¹⁷

Efter 1820 fanns det två växande skolfonder, en för en finsk nationalskola, som växte genom ett årligt tillskott ur finländska statsmedel och räntor, och en för "Carl Johans skola", som växte genom ränta på kapitalet. Båda var filantropiska och tog sikte på gratis undervisning för fattiga elever. För ingendera fastslår handlingarna rörande deras tillkomst att de skulle anknytas till en församling.

Växelundervisning i höga Norden

Nationalskolefonden och Lembkes donation kan också ha rötter i en av tidens pedagogiska modéföreteelser. Den s.k. växelundervisningen, efter ut-

namnger "Grand Chambellan Naryskin", synbarligen Aleksandr Lvov N. (1760–1826), tidigare överhovmarskalk och 1812 direktor för kejsarliga teatern. Sverige förpantade (de facto sålde) 1803 Wismar, inklusive suveränitetsrättigheterna, till hertigen av Mecklenburg-Schwerin på 100 år, men Lembke förblev tydligen svensk undersåte.

¹⁶ Protokoll 20.3.1821, StK K IV:I, s. 11–12, SRA.

¹⁷ Keijo Korhonen, *Suomen asiain komitea. Suomen korkeimman hallinnon järjestyty ja toteuttaminen vuosina 1811–1826*, HT LXV (Helsinki 1963), s. 202–203, 252, 292, 356.

vecklarna kallad Bell-Lancaster-metoden, gjorde vid denna tid sitt segertåg i Nordeuropa – med starkt stöd bl.a. från den ryska tronen. Metodens främsta kännetecken var att längre hunna elever, monitörer, undervisade yngre elever. Metoden ansågs kunna sänka kostnaderna och på detta sätt göra skolbildning tillgänglig för de fattiga och för flickor.

Kring 1820 hade den lilla brittiska kolonin och besökande britter ett stort inflytande i filantropiska frågor i Petersburg. William Allen besökte Ryssland 1818–1819 och framlade en plan för utvecklandet av rikets skolväsende som bl.a. byggde på grundande av växelundervisningsskolor. Tanken vann stöd hos Alexander I. Ett sällskap för främjande av skolor för fattiga barn av båda könen enligt växleundervisningsmetoden grundades i Petersburg 1818 och stadgarna stadfästes i början av 1819. Metoden infördes snart vid militära skolor och den första civila växelundervisningsskolan grundades av greve N.P. Rumjantsev på hans gods 1819; den följande tillkom i Petersburg 1820 och en flickskola grundades 1822 av en engelska.¹⁸

Sällskapet i Petersburg hade stöd i rikets högsta kretsar och strävade att bli riksomfattande. Dess ordförande greve Feodor Tolstoj vände sig våren 1819 till generalguvernör Steinheil med material, bl.a. stadgar och redogörelser, samt en önskan att denne skulle göra saken känd i Finland. Han hoppades att också finländare skulle ansluta sig; sällskapet erbjöd sitt bistånd ifall någon önskade grunda en växelundervisningsskola i Finland. Steinheil gav order att militärmyndigheterna skulle ta metoden i bruk och överstyrde materialet till senaten och skolkommissionen, som lät publicera en redogörelse och sällskapets stadgar sommaren 1820.¹⁹

Växelundervisningsmetoden nådde emellertid Finland också från andra håll, bl.a. direkt från England genom förmedling av apotekaren John Julin, som bekantat sig med den i England och som grundade en Bell-Lancaster-skola i Åbo våren 1820. Lärare blev magister Gabriel Wallenius, som på Julins bekostnad studerat metoden i Petersburg. Kejsaren uttryckte – två veckor före grundandet av Finska nationalskofonden i Petersburg – sitt välbehag med ”Assessoren Julins patriotiska förhållande” för att ”åstadkomma en allmän bildning jemväl hos de lägre Folk-Classerne” och beviljade skolan

¹⁸ James Muckle, 'Alexander I and William Allen: A tour of Russian schools in 1819 and some missing reports', *History of Education* 15 (1986), s. 137–145. Urho Somerkivi, *Bell-Lancasterin vuoro-opetusjärjestelmä Suomessa* (Helsinki 1952), s. 40–41.

¹⁹ Somerkivi, s. 54–55. *ÅT* 3.6. o. 7.6.1820.

en gåva om 1500 rbl b.a. samt ett reseunderstöd för Wallenius. Skolan understöddes ytterligare av Steinheil och borgare i Åbo.²⁰

Planerna på en finsk nationalskola uppgjordes alltså vid samma tid som Bell-Lancaster-metoden och planer för skolor för fattiga barn åtnjöt stöd på högsta ort. Kejsaren och höga ämbetsmän stödde skolplanerna i både Åbo och Petersburg pekuniärt. Parallellerna är uppenbara, även om växelundervisning inte nämns i samband med nationalskolefonden. I båda fallen drog man nytta av den kejsarliga välvilja som kunde påräknas för pedagogiska satsningar, särskilt i växelundervisningens form, med sikte på de fattigare folklagren. Man kan tala om ämbetsmanna- och medborgaraktivitet frammanad av vetenskapen om kejsarens personliga engagemang i frågan.

Det finns också åtminstone en direkt anknytning mellan de båda företagen. A.J. Hipping var utöver sin tjänst som religionslärare bibliotekarie hos greve Rumjantsev och han vände sig i januari 1820 till A.J. Sjögren – senare likaså bibliotekarie hos Rumjantsev – och bad denne underätta honom om det bland hans bekanta i Åbo fanns ”någon fattig, beskedlig och skicklig yngling, som hade lust att åtaga sig inrättningen af en Lancaster skola i Finland”; han förklarade sig villig att försöka utverka ett understöd av regeringen för en vistelse i Petersburg för att studera metoden.²¹

Svenska församlingens skola

Vid svenska församlingen fanns några anspråkslösa och kortlivade skolinrättningar på 1810-talet; församlingens kontor fick gratis rum mot att han höll skola och kollegiesekreteraren Carl Schlüter fick hyresfritt disponera två rum i församlingens hus för en pension som inledde sin verksamhet i början av 1816. Kantorns skola upphörde vid hans död och Schlüters pension då han 1819 blev lärare vid den tyska S:t Petri församlings skola.²²

²⁰ KFFÅ prot. 13.5.1820, StS Ca 19, RA. Somerkivi, s. 56–57. Ludvig Lindström, 'Bell-lancasterskolorna i Åbo', *Tidskrift utgiven af Pedagogiska föreningen i Finland* 1915, s. 170–183. Skolan var ursprungligen avsedd för fattiga finskspråkiga gossar, men blev snart svenskspråkig. Andelen barn ur bättre bemedlade familjer ökades med tiden. Kejsaren gav 1820 ärkebiskop Tengström och referendariesekreterare Bäck i uppdrag att rapportera om framstegen och möjligheterna att ta metoden i vidare bruk; de uppgav senare bl.a. att de önskade större erfarenhet i fråga om möjligheterna att undervisa finska och svenska barn gemensamt, StS 166 OD 1821, 123 OD 1822, RA.

²¹ Hipping t. Sjögren 25.1.1820, A.J. Sjögren VIII, HUB.

²² Kyrkokommittéprot. 5.6.1816. 4.12.1819, kyrkokonventsprot. 2.8.1816, 29.12.1819, StK K IIIa:2, SRA.

Biskop Cygnaeus, som själv tillhörde svenska församlingen, hade redan före sin utnämning ivrat för skolfrågor i Finland på 1810-talet och kritiserade vid en visitation 1822 finska församlingen för brister i församlingsmedlemmarnas läskunnighet och avsaknaden av en skola.²³ Två år senare tog biskopen initiativ till en skola i svenska församlingen. Han fäste kyrkorådets uppmärksamhet på att församlingen saknade en ”körko-skola för de medellösa undervisning” och på att en församlingsmedlem donerat ett kapital för en skolinrättning som stod till svenska ministerns disposition.²⁴ Cygnaeus avsåg Lembkeska fonden, men en förfrågning gav vid handen att den inte kunde disponeras av församlingen.²⁵

Svenska församlingens skola bestod av en veckoskola för 10–20 gossar med två lärare; oförmögna föräldrars barn skulle ha företräde. Undervisning gavs i religion, svenska, tyska och ryska språkens läsning och skrivning samt räkning. Religionsläraren skulle ytterligare hålla söndagsskola. Skolan öppnades redan 1824 också för flickor genom att en privat flickpension förenades med den. Våren 1825 uppgick elevantalet till 12 gossar och 5 flickor. Skolan mottog ”med all benägenhet” barn till föräldrar som tillhörde finska församlingen.²⁶ Den fick alltså en uppläggning som i rätt hög grad påminde om de två skolor som planerades 1818–1820.

Vid kyrkostämman 1830 redogjorde Ehrström för skolans tillstånd och påpekade då att den ursprungligen grundats för att åt församlingens fattiga barn ge gratis undervisning i religionskunskap, skrivning, räkning, ”Församlingens Modersmål samt de tvenne i S:t Petersburg oundgängliga språken Ryska och Tyska”. Han hade likväl

²³ S:t Maria församling II G 1, handl. 46, RA. Vid visitationen uttrycktes förhoppningen att bristerna kunde rättas till när en söndagsskola kom i gång.

²⁴ Kyrkokonventsprot. 7.5.1824, StK K IIIa:2, SRA. Eric Gustaf Ehrström, *Historisk Beskrifning öfwer S:t Catharina och S:t Maria Församlingar, eller Swenska och Finska Församlingarna i S:t Petersburg* (Åbo 1829), s. 75–76. Georg Luther, ’Biskop Zachris Cygnaeus i S:t Petersburg’, *HTF* 1996, s. 409–432.

²⁵ Kyrkokonventsprot. 10.9.1824, StK K IIIa:2, SRA. Svenska generalkonsuln Sterky uppgav att Lembke gjort en donation, men återtagit den då det förmenats honom att använda benämningen Carl Johans skola och att det alltså numera inte existerade något kapital för en skolinrättning. Ifall Sterky inte gav vilseledande uppgifter måste ett sådant förbud ha kommit från rysk sida eftersom den svenske konungen gett sitt tillstånd 1818. Fondens styrelseprotokoll ger dock inga andra upplysningar än att man 1821 sköt den vidare planeringen på framtiden.

²⁶ Kyrkokonventsprot. 2.7.1824, 9.5.1825, kyrkokommittéprot. 16.12.1824, StK K IIIa:2, SRA. Ehrström i *Helsingfors Tidningar* 13.5.1829.

trott att man uti denna Skola skulle med fullkomligt iakttagande af Skolans egentliga syftemål kunna gå något längre i undervisningen för mera bemedlade Föräldrars Barn, utan att likväl dervid blottställa desamma för följderna af en skadlig öfverbildning, eller på något sätt vilja täfla med de vid några andra Församlingar inrättade större Skolor.²⁷

Samma år diskuterades undervisningsspråket i kyrkorådet och Ehrström uppgav att man inte i början varit så angelägen om svenska som skolspråk, men att efter hans tillträde som direktor "Svenska Språket såsom utgörande Församlingens Modersmål jemväl blifvit så vidt någonsin möjligt varit till undervisningsspråk i skolan begagnadt". Statsrådet E.J. Stollberg (Ståhlberg) yttrade ytterligare

att det borde ligga såväl Conventet som Församlingens Medlemmar om hjertat att vid all undervisning uti Församlingens Skola svenska språket borde så mycket som möjligt innehafva främsta rummet, och Eleverna deruti flitigt öfvas i synnerhet som denna Skola är den enda Läro anstalt i Hufvudstaden, der tillfälle till fullständig undervisning i svenska språket kan erhållas, hvarföre och Herr Stats Rådet ansåg kunskap i bemalte språk nödvändigt böra fordras hos hvar och en, hvilken vid samma Skola antages till Lärare.²⁸

De övriga medlemmarna höll med om detta, men redan några år senare förändrades läget radikalt. Schlüter, som återvänt till församlingen och inträtt i kyrkorådet, framhöll att skolan omöjligt kunde fortsätta som tidigare. Han ansåg att den förorsakade stora utgifter utan motsvarande nytta och att den borde omorganiseras så att den kunde finansiera sig själv. Schlüter framhöll att skolan hade utvidgats med ämnen (historia, geografi, ritkonst, sång, franska samt rysk, tysk och svensk grammatik) som ursprungligen inte avsetts. Flickpensionen borde åter avskiljas från skolan och Schlüter föreslog att undervisningsprogrammet skulle inskränkas. Svenskan reducerades till ett läroämne med lika många timmar som tyska och franska, men färre timmar än ryska; religion skulle undervisas på tyska "och om nödigt finnes jemväl på svenska". Antalet fattiga frielever, företrädesvis fader- och moderlösa, skulle reduceras till det ursprungliga antalet, 10–20 elever. Schlüter menade att man kunde inrätta en andra klass, där svenskans andel reducerades ytterligare, till hälften av timantalet för de andra språken. Kyrkokonventet ansåg att de "ofantliga utgifter" skolan förorsakade måste förminska och antog programmet i dess helhet.²⁹

²⁷ Kyrkostämmoprot. 19.10.1830, s. 29–30, StK K IIa:1, SRA.

²⁸ Kyrkokonventsprot. 3.12.1830, s. 90, StK IIIa:3, SRA.

²⁹ Kyrkokonventsprot. 21.6.1832, 8.7.1832, StK K IIIa:3, SRA.

Några månader senare ifrågasatte Schlüter som kyrkokonventets ordförande skolans existens:

så länge Skolan innehar barn blott af obildade Föräldrar såsom underoficirare, Postiljoner, Courirer etc. hvilka då de sjelfva icke haft någon uppfostran, i stället att med tacksamhet erkänna Conventets bemödanden, snarare misstyda dess åtgärder, Skolan svärligen kan bringas så långt, att den kunde bestå af sig sjelf. Hvad åter vidkommer de barn som skola njuta fri undervisning, så anser jag Kyrkan icke vara pliktig att ge dem en fullkomlig bildning, utan borde undervisningen i detta hänseende sträcka sig endast till det nödvändigaste nemligen Religion, läsa och skrifva samt räkna, och i sådant fall behöfves icke en så inrättad Skola, som svenska skolan för närvarande är.³⁰

Slutsatsen var alltså att skolan var oändamålsenlig och borde dras in därför att den inte lockade tillräckligt penningstarka föräldrars barn och att de fattiga fick för mycket bildning. Kyrkans medel skulle användas bättre om man anslög 1500 rbl för uppfostran av fattiga barn vid någon annan skola. Ifall skolan bibehölls borde den anta enbart evangeliska elever eftersom ryska elever utan kunskaper i tyska försvårade undervisningen. Konventet var dock inte redo att fatta så radikala beslut. Vid följande sammanträde framhävde Schlüter åter att skolans betalande elever hela tiden minskade och att den inte kunde hävda sig gentemot andra närbelägna skolor som vunnit allmänhetens förtroende, d.v.s. främst St Petri Schule. Han krävde åter att skolan skulle indras, men Ehrström, som återinträtt i tjänst efter en längre tids sjukdom, och några andra medlemmar av konventet hoppades att antalet betalande elever skulle öka. Skolan bibehölls därför på en prövotid. Ehrström, som vid flera tillfällen betonade skolans betydelse, kunde 1833 rapportera att antalet betalande elever hade ökat.³¹

Svenska församlingens skola genomgick under ett decennium stora förändringar. Gratisundervisningen medförde ”att den vid sin första inrättning erhöll namn af *fattigskola*, ett namn som för den rådande opinionen är en svår stötesten.” Den omorganiserades därför så att svenska blev ett läroämne endast för församlingsmedlemmarnas barn: ”För öfrigt bestämdes dels Tyska dels Ryska Språket till det allmänna undervisningsspråket, på det att genom antagande af betalande Elever äfven från andra Församlingar skolans ekonomiska bestånd skulle göras möjligt”.³² Även i denna form var skolans fortbestånd hotat.

³⁰ Kyrkokonventsprot. 4.11.1832, s. 240, StK K IIIa:3, SRA.

³¹ Kyrkokonventsprot. 14.12.1832, 19.5.1833, 29.8.1833, StK K III:a:3, SRA.

³² Skolkommitténs betänkande 5.6.1834, f. 3–4, StS 113/1835, RA.

Svenska församlingens verkeligen finska skola

Svenska skolan hade alltså blivit en närmast tysk-rysk skola med begränsad undervisning i svenska. När Rehbinder, som efter indragningen av kommittén för finska ärenden 1826 närmast övertagit ansvaret för Finska nationalskolefonden, 1833 kallades till svenska församlingens kyrkopatron beslöt han sig tydligen för att utnyttja fonden för att "nationalisera" skolan. Vid det första kyrkorådssammanträdet där han var närvarande i januari 1834 förklarade han att han avsåg att ägna sin omsorg åt tre frågor: kyrkans ekonomiska förvaltning, fattigvården och skolan. Han uppställde som mål att församlingsmedlemmarnas barn skulle få "en efter deras sanna behof och förhållanden lämpad uppfostran".³³

Kyrkorådet tillsatte en kommitté som några månader senare avgav ett "förslag till organisering af en Skola för medellösa barn af Finländska Föräldrar" för vars ekonomi kyrkopatronen öppnat "de gladaste utsigter". Betänkandet var uppenbart skrivet av Ehrström och ger en inblick i Petersburgs komplicerade språkförhållanden. Kommittén ansåg det klart att eleverna fr.a. skulle bestå av barn födda i Petersburg. De talrika minderåriga invandrarna från Finland avsåg att gå i hantverkarlära eller tjänst och skulle alltså främst behöva en helgdagsskola. Även de i staden födda barnen borde emellertid förberedas för ett liv som hantverkare i Petersburg. Kommittén ansåg att eleverna behövde undervisning i innantilläsning samt i stavning med svenska och latinska, måhända även ryska bokstäver. Utöver nödvändigheten att lära sig tre alfabet komplicerades förhållandena av det blandspråkiga elevmaterialet och föräldrarnas förväntningar:

Wid undervisningen uti sjelfva bokläsningen och den parallelt dermed gående *stilskrifningen*, böra visserligen barnens egentliga modersmål, dels Svenska dels Finska Språket, vinna det första afseende, men om den inskränkte sig blott härtill, skulle den ej allenast mindre fullkomligt motsvara barnens verkliga behof, utan isynnerhet betaga deras målsmän förtroende till sjelfva läroanstaltens gagnelighet. Undervisning uti Tyska och Ryska språkens bokläsning och skrifning måste efter hand, i mån af barnens intellectuella förhållanden tillkomma, och detta är så mycket nödvändigare som måhända pluraliteten af de blifvande Eleverne vid sitt inträde i Skolan komma att befinnas föga kunnige, ja ofta rent af okunnige

³³ Kyrkorådsprot. 27.1.1834, StK K IIIa:3, s. 324, SRA. Herman Kajanus, *St Katarina svenska församlings i St Petersburg historie på grund av kyrkorådsprotokoll och upplevelser* (Ekenäs 1980), s. 21. Rehbinder varnade vid kyrkostämman 1830 för en utvidning av skolans läro- eller elevantal så länge erforderlig penningtillgång saknades, prot. 19.10.1830, s. 31, StK K IIa:1, SRA.

i det rätta modersmålet, i hvars ställe de lärt sig tala antingen Ryska eller Tyska språket eller ock begge.³⁴

Kommittén betonade ”de rätta modersmålen”, men menade att de lokala förhållandena krävde ett rätt invecklat språksystem:

De undervisningsämnen som näst efter bokläsningen och stilskrifningen böra förekomma, äro *Religion* samt *Quatvor species uti Arithmetiken*. Den förra bör ovillkorligen på hvardera Församlingens modersmål meddelas, således antingen på Svenska eller Finska, och början göras med Lutheri lilla Cateches. Deremot bör, enligt Comiténs tanke, undervisningen i Arithmetiken ske på ett för alla Elever gemensamt känt språk: således kanske helst på Tyska; i synnerhet som detta språk vanligtvis är St Petersburgs Protestantiska Invånares universalspråk, på hvilket de äfven föra sina räkenskaper och utfärda sina räkningar.³⁵

Kommittén påpekade att lärokursen egentligen var för omfattande och endast kunde genomföras med växelundervisning; samtidigt var den emellertid också för begränsad för elever som tänkte sig att bli hantverkare. Av en innehavare av egen rörelse krävdes större insikter i matematik, teckning och språk:

Hans kunskap i *modersmålet*, äfvensom de för hvar och en Petersburgsbo oumgängliga *Tyska* och *Ryska* språken bör vara så långt kommen, att han kan, åtminstone på ettdera, eller om möjligt är på begge, angående de i hans rörelse mest förekommande ämnen skrifva ett begripligt och sammanhängande bref.³⁶

För att inhämta dessa färdigheter behövdes en skola eller klass som utgjorde en fortsättning på elementarklassen. Om eleverna övergick till andra skolor skulle detta förvirra deras bildningsgång och dessutom skulle det ge skolan vanrykte och leda till att föräldrar endast i nödfall satte sina barn i elementarklassen. Den enda möjligheten var att eleverna fortsatte i församlingens skola, som borde omformas. Bristerna i elevernas grundkunskaper kunde afhjälpas genom elementarklassen. Kommittén ansåg att elementarskolan

skulle såsom *Skola för Finländska Föräldrars barn* stå under Hans Excellens Stats Secreterarens för Storfurstendömet Finland *beskydd och öfverstyrelse*. *Directionen* öfver densamma skulle uppdragas åt den person Hans Excellence Stats Secreteraren för godt funne ...³⁷

³⁴ StS 113/1835, f. 1–2, RA.

³⁵ StS 113/1835, f. 2, RA.

³⁶ StS 113/1835, f. 2, RA.

³⁷ StS 113/1835, f. 5, RA.

Kommittén konstaterade att den årliga depositionen om 2000 rbl, "vilken blifvit anslagen till det så högst välgörande ändamål af en Skolas inrättande för i St. Petersburg vistande barn af Finländska Föräldrar", d.v.s. Finska nationalskolefonden, nu vuxit till 28 000 rbl och de ackumulerade räntorna till 10 208 rbl (den årliga räntan uppgick till 1528 rbl). Kommittén föreslog att det årliga anslaget om 2000 rbl per år skulle användas för skolan tills fonden förräntats så att dess avkastning motsvarande anslaget, d.v.s. åtminstone till 1842.

Kommittén ansåg att betalande elever från den egna och andra församlingar fortsättningsvis var ett villkor för skolans bestånd. Fattiga elever skulle tas emot utan avgift, men inte under namn av gratister, utan med angivande av att kostnaden för deras undervisning bestreds av statssekreteraren för storfurstendömet Finland. En del av medlen skulle även användas för att göra det möjligt för eleverna att fortsätta i församlingens skola samt för undervisning av medellösa flickor i internat.³⁸

I sin föredragning för kejsaren konstaterade Rehbinder att medlen "till inrättande af en Elementarundervisnings anstalt i St: Petersburg för Barn af Finska Nationen" ännu inte på länge skulle vara tillräckliga för inrättandet av "en för sig bestående Läroanstalt". Hans erfarenhet hade dock övertygat honom om skadan av "att härvarande medellösa Barn af Finska Nationen i allmänhet samt i synnerhet de, hvilkas modersmål är Finska Språket" saknade undervisning i religion och andra elementa. En lösning vore en elementarklass vid svenska församlingen:

Jemte det jag, i afseende å detta förslag, får underdånigst anmäla, att nämnde Församling, såsom hufvudsakligast bestående af Finska infödingar, är att betrakta såsom en verkeligen Finsk församling, samt att dess Skola är inrättad på ett sätt att densamma förtjänar förtroende, anser jag icke öfverflödigt att tillägga att den härstädes befintelige, efter medlemmarnes modersmål egentligen så kallade Finska Församlingen för det närvarande saknar icke allenast en Skola utan och medel för en dylik inrättning.

I den ryskspråkiga föredragningsnot som förelades kejsaren, konstaterade Rehbinder att svenska församlingen var att betrakta som finsk därför att den huvudsakligen bestod av finländska undersåtar.³⁹

³⁸ StS 113/1835, f. 6-7, RA.

³⁹ Föredragningsnot 21.1.1835, StS Cc 60, här cit. enligt den svenska versionen, StS 113/1835, f. 9, RA. Den ryska texten om svenska församlingen: "tjto pomjanutyj prihod, sostojasj-

Rehbinder framhöll att elementarklassens förening med en existerande skola sparade pengar och underlättade tillsynen samt förordade den av Ehrströms kommitté föreslagna lösningen. Kejsaren godkände förslaget och de av Rehbinder föreslagna villkoren:

- 1.) Alla i S:t Petersburg befintelige medellösa Barn af mankönnet, de der äro födda i Finland, eller hvilkas i nämnde Hufvudstad bosatte föräldrar äro hemma från Storfurstendömet, äga rättighet att uti Elementar Classen vid S:t Catharina Församlings Skola tillgodonjuta undervisning utan någon slags afgift.
- 2.) Eleverna erhålla undervisning antingen på Svenska eller på Finska språket, allt efter som ettdera språket är det rådande uti deras hemort i Finland.
- 3.) För Elementar Classen fastställas följande Undervisnings ämnen: a) Läsning och Skrifning, förnämligast på Ryska språket, men äfven på Barnens modersmål (Svenska eller Finska) samt Tyska språket: b) Religion; c) Första grunderna af Räknekonsten.⁴⁰

Fonden för en Finsk National Skola överlämnades följaktligen till svenska församlingens kyrkoråd. I februari framlade Ehrström ett förslag till läsordning. Modersmålet (svenska eller finska) tilldelades 4 timmar per vecka, medan 5 anslogs för religion, som även undervisades på elevens modersmål:

Såvida icke alla Elever på engång kunna deltaga i undervisningen på modersmålet, fördelas de i detta afseende i två divisioner, en Svensk och en Finsk, af hvilka de mindre för sig komne i den ena sysselsättes af de mest kunnige i samma division, medan Läraren har lection i den andra (såsom i Gymnasierna och andra undervisnings anstalter är vanligt).⁴¹

Ehrström avled bara två månader senare, men arrangemanget genomfördes under hans efterträdare, församlingens tidigare komminister, Gustaf Zandt, som även efterträdde honom som direktor för skolan.⁴²

Svenska församlingens tysk-ryska skola ”finländiserades” alltså med finländska statsmedel på initiativ och under överinseende av Finlands högste representant i Ryssland. Tyska och ryska intog dock en central plats i skolan lik-

tjij bol'sjeju tjasitju iz Finljandskih urozentsev, mozjet pojeses'ja nastojasjtijim Finskim prihodam”.

⁴⁰ HKM:s förordnande 43/21.1.1835, Da 25, BD 37/6 1835, RA. En något annorlunda formulering i konceptet till föredragningsnot: ”Som i vissa delar af Finland endast Svenska och i andra endast Finska Språket är rådande, skola Eleverna allt efter deras hemort erhålla undervisning antingen på det förra eller på det sednare språket”, StS 113/1835, f. 10, RA.

⁴¹ Kyrkorådsprotokoll 16.1.1835, s. 350–351, 2.2.1835, s. 354–356, cit., s. 356, StK K IIIa:3, SRA.

⁴² Kyrkorådsprotokoll 18.5.1835, s. 379, StK K IIIa:3, SRA.

Eric Gustaf Ehrström (1791–1835), porträtt av B.A. Godenhjelm, kop. J.E. Lindh (museiverkets bildarkiv).

som tidigare. Den breda språkundervisningen avspeglade Petersburgs mångskiftande mångspråkighet och Ehrströms plan utgick pragmatiskt från behoven. Eftersom skolan var en realskola utgjorde de klassiska språken inte en ytterligare komplikation.

Förslaget om en finsk nationalskola förverkligades i en annan form vid svenska församlingen, åtminstone enligt Rehbinders; han framhöll att elementarklassen "komme att till alla delar uppfylla ändamålet med en härförinnan i Näder anbefalld Finsk National Skola". Tanken att Finska nationalskolefonden skulle ha "kapats" för en svensk skola faller också på att denna perfida gärning skulle ha utförts av den man som ett drygt decennium tidigare välutgått pläderat för finskan som Finlands nationalspråk och uttryckligen som skol- och bildningsspråk. I en klassisk uppsats skrev Ehrström att sedan kejsaren gett Finland formen av en självständig stat under sitt kejsarrikes beskydd

borde envar medborgare känna att han var "Finne och ingenting annat". För att Finlands folk skulle kunna "nationalisera sig", för att "skapa af oss en verklig nation" krävdes att finskan gavs ställningen som bildningsspråk.⁴³

Svenska församlingens skola undervisade i och på finska; Ehrström såg församlingen som finländsk. Detsamma avsåg Rehbinders då han betecknade svenska församlingen som "en verkeligen Finsk församling", men Ehrströms terminologi var stringentare om man därmed avser att han introducerade en term som uttryckte en distinktion som han ansåg viktig. Att den behövdes framgick då också den i Rehbinders terminologi "egentligen så kallade finska församlingen" gjorde anspråk på skolunderstöd.

Den egentligen finska skolan

År 1829 uppgavs att finska församlingen avsåg att inrätta en helldagsskola; kyrkokassan hade i början av 1828 utökats med en kejsarlig gåva om 2500 rbl. Senare uppgavs att söndagsskolan inledde sin verksamhet 1839.⁴⁴

Finska församlingens kyrkoråd ansökte 1840 hos kejsaren om ett årligt skolunderstöd. Som första undertecknare stod greve Alexander Armfelt, Rehbinders närmaste man och sedan början av 1839 finska församlingens kyrkopatron; själv var han medlem av svenska församlingen. Ansökningen motiverades med församlingens storlek och fattigdom, som gjorde det omöjligt att inrätta en skola med egna tillgångar. Församlingen hade omkring 8000 medlemmar och prästerna hade svårt att "bibringa det uppväxande släktet nödig kunskap i de förste grunderne af kristendomen"; man hade blivit "nödsakad, att årligen confirmera omkring 120: personer, som ens ej kunnat läsa rent innantill sitt modersmål". Kyrkorådet skrev att den "faderliga huldhet" med vilken HKM omfattat den svenska församlingens skola ingett "det ljufva hoppet" att han skulle hugna den finska med ett understöd, "svarande mot det hvilket vår syster-församling redan erhållit". Avsikten var att inrätta en skola där

⁴³ Rehbinders t. StK kyrkoråd 43/24.1.1835, StS Da 25, RA. E.G. Ehrströms långa uppsats 'Finska Språket, betraktadt såsom Nationalspråk', publicerades från mars till hösten 1821 i *Åbo Morgonblad* (sista delen i fortsättningen *Oskyldigt Ingenting*), s. 109, 275, 10. I Åbo talade Ehrström om finnar; termen finländare tog han upp i Petersburg, se nedan.

⁴⁴ *Helsingfors Tidningar* 13.5.1829. Sirén t. mss 23.11.1857, StS 130/1858, RA. I nekrolog över läraren Thomas Friman uppgavs att han gav enskild undervisning åt hantverkare och andra redan innan finska församlingen hade några skolor; han blev senare lärare vid pojkskolan då den inledde sin verksamhet 1844, *Inkeri* 25.7.1886.

lingens kyrkopatron. Liksom sin föregångare uttryckte han ett speciellt intresse för skolfrågor och uppmanade kyrkorådet att ansöka om fortsatt anslag.⁴⁸

Församlingen framhävde att den ”under lifligaste undersåtliga tacksamhet” bemödat sig att uppnå ändamålet med HKM:s landsfaderliga frikostighet genom att inte bara i elementarklassen utan också skolans fyra fortsättningsklasser, två flickklasser och söndagsskolan utan avgift motta alla barn av finska föräldrar som anmält sig ”till åtnjutande af en efter hvars och ens stånd och vilkor lämpad undervisning och uppfostran”. Under åren 1835–1843 hade skolan undervisat 727 sådana barn och 1843 uppgick antalet till 157. Församlingen anhöll om att få behålla åtminstone en del av anslaget med motiveringen att behoven ökar i takt med antalet fattiga finska barn i församlingen.⁴⁹

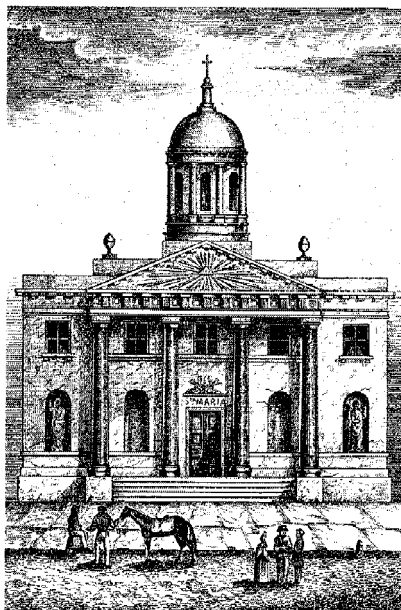
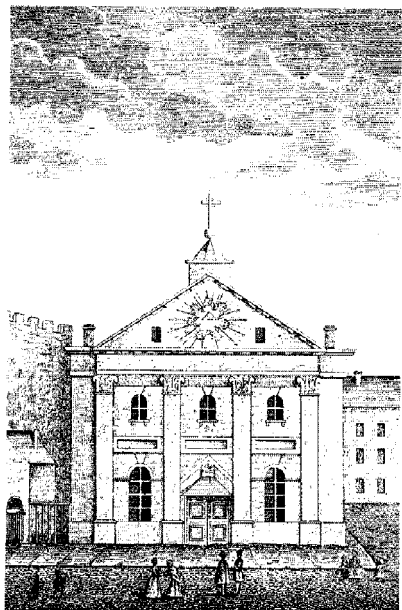
Skolan leddes av ett skoldirektorium och hade en klassinspektör, 14 lärare och två lärarinnor. I envar av skolans klasser undervisades i religionskunskap ”lämpad efter Elevernas Nationalitet samt andra särskilda lefnadsförhållanden”. Här till förmedlades på elementarklassen förmåga att i tal och i de övriga klasserna även i skrift ”begagna modersmålet samt att derjemte på Ryska och Tyska språket göra reda för det i wettenskaperna lärda”. Med modersmålet avsågs både finska och svenska, elementar- och första klassens undervisning omfattade följaktligen: ”Stafning och Innanläsning å Ryska, Finska, Svenska, Tyska och Fransyska Språken (nota bene så att det lärta tillika i samtal bearbetas)”. På andra klassen tillkom språkens ortografi och etymologi, på tredje allmän grammatik och syntax samt ”översättning från de fremmande Språken på modersmålet”, på fjärde ytterligare översättning i motsatt riktning och uppsatsskrivning. Vidare förekom privat undervisning i latin och i samtliga klasser i musik och dans.⁵⁰ Svenska skolan undervisade alltså en del av eleverna på och i finska. Av de två nationalskolorna hade den ena två modersmål, den andra ett.

Armfelt förordade understöd åt båda församlingarna ”för underhållandet af hvar sin Finska National Skola”. Med hänvisning till elevtillströmningen fick svenska församlingen ett understöd om 1000 rbl i tio år och finska för-

⁴⁸ Kyrkorådsprot. 25.1.1843, s. 125–126, StK K IIIa:4, SRA.

⁴⁹ Zandt t. mss 24.4.1843, StS 85/1843, RA.

⁵⁰ Zandts utredning 24.4.1843, StS 85/1843, RA.

Rikshuvudstadens två finländska kyrkor: svenska S:t Katarina och finska S:t Maria församlingars kyrkor (Theodor Jungblut, Die Gründung der evangelisch-lutherischen Kirchen in Russland, St. Petersburg 1855).

samlingen samma belopp som svenska församlingen tidigare, d.v.s. 2000 rbl om året ur passexpeditionen medel.⁵¹

Skolunderstöden var alltså tryggade för tio år framåt och när denna period löpte ut återkom de båda församlingarnas kyrkoherdar ekumeniskt med en gemensam skrivelse där de inledningsvis påpekade att båda församlingarna var finska och Armfelt deras patron:

Under tacksammaste åtankan af de många och stora välgärningar, dem Eders Excellence bewistat härwarande S:t Mariae et S:t Catharinae nationelt Finska Församlingars Kyrkoinrättningar allt sedan Eders Excellence behagat emottaga Patronskapet öfver dessa samfund, gå undertecknade att till Eders Excellences höggunstiga behjertande framställa nedanstående ömmande desiderier.⁵²

⁵¹ Föredragningsnot 24.6.1843, samma formulering i Armfelt t. FPE 15.7.1843, StS 85/1843, RA. På Armfelts förslag höjdes finska församlingens anslag alltså med 500 rbl mer än 1840 års beslut skulle ha förutsatt.

⁵² Sirén och Zandt t. mss 21.3.1853, StS 154/1853, RA.

Antalet okonfirmerade och barn i skolåldern ökade snabbt genom den starka inflyttningen från storfurstendömet och uppgick till några tusen, vilket innebar ett stort tryck på församlingarnas resurser, som var ansträngda av utgifter för skolor, asyl och fattigvård. Finska församlingen hade en betydande skuld för sin nybyggnad och svenska församlingen skulle bli tvungen att ta ett stort lån för ombyggnad av sin kyrka. Församlingarna fick sina anslag för tio år och båda ett tillägg om 300 rbl silver.⁵³

Finska församlingen använde tilläggsanslaget för att utvidga söndagsskolan genom att uppdelade den i fyra klasser för gossar och inrätta en söndagsskola för flickor. Elementarskolan hade 1858 omkring 100 elever, söndagsskolorna 350–400 elever. Detta år anmälde kyrkoherde Sirén att elementarskolans lägre klasser var så överfulla att det störde undervisningen; en delning var nödvändig för att man inte skulle bli tvungen att avvisa elever. Kyrkorådet anhöll därför om ytterligare 500 rbl ”für die Finnischen Nationalschulen bei der St. Marien Gemeinde”. HKM beviljade tillsvidare 450 rbl per år ur sin finska handkassa.⁵⁴

En purfinsk skola

En drivande kraft bakom finska församlingens skola var synbarligen kyrkoherde K.W. Sirén, en tidig finskhetsman, skolkamrat med C.A. Gottlund och A.J. Sjögren. Redan vid sin första predikan som kyrkoherde ”vid det Finska Zion i Petersburg”, framhävde han hur församlingen på det närmaste var förknädd med Finlands folk och hur landet gjort framsteg:

Hänellä owar Opistor ja sängen kuuluisat Oppineet, jotka työtä tekewät kaikkinaisessa opissa ja wiisaudessa, ja jotka myös suurimalla helleydellä ja ahkeruudella owar alkanee wiljellä Suomenkieltä, joka on Kansan kalliin tawara.⁵⁵

Han uppställde som mål att åstadkomma byggnader, vilkas avkastning, i likhet med förhållandena i de tyska och svenska församlingarna, kunde använ-

⁵³ StS 154/1853, RA.

⁵⁴ Sirén t. mss 23.11.1857, StS 130/1858, RA. Pluralformen avsåg pojke-, flick- och söndagsskolorna.

⁵⁵ Carl Sirén, *Ystävälliset Sanat St. Marian Suomen kunnioitettawalle Seurakunnalle Pietarissa* (Pietari 1838), s. 6. Övers: ”Hon [Finland] har Skolor och högst berömda Lärde, som förkovrar sig i all slags lärdom och visdom, och som även med största omsorg och flit har börjat odla det Finska språket, som är folkets dyraste ägodel”. Om Sirén, se Wiljo-Kustaa Kuuliala, *Sikojärven Sirénit* (Riihimäki 1946), s. 42–89.

das för att upprätthålla skolor. Herren hade av fattiga fiskare gjort upplysta lärare; det fanns alltså hopp för bildningen av församlingens ungdom.

Utöver ansökningen till kejsaren via finska statssekretariatet värdjade församlingen om stöd också av andra höga gynnare. I en hänvändelse till kejsarinnan framhävde församlingen hur det i huvudstaden fanns läroanstalter för ungdom i varje nation och stånd, men att det dittills "ganzlich an einer Schule für die grössentheils der Ärmeren Volksklassen angehörende und gewiss sehr zahlreiche Jugend finnischer Nation gefehlt".⁵⁶ Församlingen fick 1842 på finansminister Kankrins framställning ett räntefritt lån om 150 000 rbl för att bebygga sin tomt; t.o.m. en premieprocent som vanligen avdrogs hade efterskänkts åt församlingen för inrättandet av vad *Borgå Tidning* kallade "en fattigskola".⁵⁷

Bildning var viktig i sig, men Siréns målsättning sträckte sig längre, såsom han konstaterade då han invigde skolan 1844:

Uskottawasti meidän silmämme eiwät wielä näe suurta hyötyä tästä koulusta; sillä alku on aina työlläin, ja uusien hankkeiden laatu on, että ne hitaasti lähtewät liikkeille; semmenkin kuin tässä on kysymys Suomalaisesta kansallisuuden koulusta Pietarissa, joka on warsin outo asia. Tästä mahdamme kysyä: tarwitaanko Suomen kieltä Pietarissa? Ja pitäwätkö Suomalaiset täällä kansallisuuttansa arwossa? – Alakuloisuudella tulee tunnustaa, että monet häpeäwät äitinsä kieltä, muuttawat ja wääntelewät isänsä sukunimet ja tahtowat mieluisemmasti olla Ruotsalaiset, Saksalaiset ja muut muukalaiset, waan ei Suomalaiset. – Mutta eiwät nämät esimerkit, waikka niitä olisi usiampiakin, muuta totuutta paikaltansa, että äidin kielen harjoitus, kansallisuuden arwossa pitäminen owat pyhät ja säilytettäwät aineet.⁵⁸

Särskilt viktigt för församlingen var att få till stånd en skola; i över hundra år

⁵⁶ Odat. ansökning 1840, S:t Maria församling II Da:1, s. 12 o. jan. 1841 (Armenschule), s. 26–27, RA.

⁵⁷ StS 106/1842, RA. *Borgå Tidning* 11.5.1842. Jfr kyrkoherde Siréns tal vid grundstenens läggande på kejsarens födelsedag 1842, K a r l e S i r é n, *Puheet ja Saarnat P. Marian Suomen Seurakunnassa Pietarissa* (Helsinki 1853), s. 1–11.

⁵⁸ Sirén, *Puheet ja saarnat*, s. 15. Övers: "Troligen får våra ögon ännu icke skåda stor nytta av denna skola; ty början är alltid svårast, och till nya företag hör, att de kommer långsamt i gång; i synnerhet då det här är fråga om en Finsk nationalskola i Petersburg, vilket är något synnerligen märkligt. Här kan vi ställa frågan: behövs Finska språket i Petersburg? Och sätter Finnarna här värde på sin nationalitet? – Nedslagen måste man erkänna att många skäms för sin moders språk, ändrar och förvränger sina fäders namn och helst vill vara Svenskar, Tyskar och andra främlingar, bara inte Finnar. Men dessa exempel, även om det skulle finnas flera av dem, rubbar icke på sanningen, att odlandet av modersmålet, och värdesättandet av nationaliteten är något som är heligt och värt att slå vakt om."

hade församlingen saknat en sådan, men "Koulun puutteessa on semmenkin jokainen kaupungin seurakunta, niinkuin yrttitarha ilman laipiota, ilman tarpeelliseta waalimiseta; tahi siinä taimet tallataan, taitit ne kokonaan metsistywät".⁵⁹

När Sirén invigde skolan 1844 var han medveten om att händelsen var unik: "Minun tieteni on tämä ensimmäinen koulu, jossa oppiaineet, Suomen suloisella ja sujuwalla kielellä opetetaan".⁶⁰ Skolan började anspråkslöst och öppnades med 16 elever, som på vårterminen utökades till 30, men uppmärksammades också i Finland som ett förebud. *Kanawa* gladdes sig över budskapet om en skola där man inte som i Finland undervisade på främmande språk utan på finska. *Borgå Tidning* kommenterade skolans första examen:

Vid examen i slutet af sisl. Höst-termin visade åtskilliga af eleverna rätt nöjaktiga framsteg, äfven i Finska Grammatiken. De examinerades deri på finska språket, hvilket vi derföre särskildt anmärkte, att S:t Marie Skola i Petersburg troligen är den enda på jordens rund der Finsk Grammatik på finska språket läres.⁶¹

År 1847 rapporterade *Maamiehen Ystävä* att skolan hade två klasser med fem lärare. Pastorn och doktorn Uno Cygnaeus tillträdde detta år som lärare och inspektör. Tidningen konstaterade att undervisningen gick på finska, som lämpade sig bättre för undervisning än mången ville tro i Finland. I Petersburg var man inte så skeptisk i fråga om finskans potential som i hemlandet. *Morgonbladet* framställde förhoppningen "att i spetsen för skolan få se någon af Finska litteraturens förkämpar".⁶²

Skolan har betraktats som "den första finska lärdomsskolan i världen", vilket givetvis är en definitionsfråga. Svenska församlingens skola undervisade också på finska. De Ahlmanska skolorna nära Tammerfors och andra allmogeskolor hade undervisning på finska, närmast i läsning, religion, räkning samt grunderna i geografi och naturalhistoria. Skolan i Petersburg undervisade därutöver i historia, geografi, ryska, "kuvausoppi" och sång. Den befann

⁵⁹ Sirén, *Puheet ja saarnat*, s. 13–14. Övers: "I avsaknad av en skola är särskilt varje stadsförsamling som en örtagård utan skrank, utan behövlig vård; där förtrampas plantorna, eller växer helt igen".

⁶⁰ Sirén, *Puheet ja saarnat*, s. 13. Övers: "Vad jag ver är detta den första skolan, där ämnen undervisas på ett behagfullt och flytande finskt språk".

⁶¹ BT 8.2.1845. *Kanawa* 15.2.1845.

⁶² *Maamiehen Ystävä* 26.6. o. 11.9.1847. *Morgonbladet* 9.9.1847.

sig någonstans mellan en lärdomsskola och en allmogeskola, men stod långt ifrån att leda fram till universitetsstudier.⁶³

Verkligheten bakom tillfredsställelsen över finskans frammarsch och nya ställning som skolspråk var synbarligen mera komplicerad än vad kommentarerna ger vid handen; en långt senare skildring av skolans början 1844 konstaterade:

Siihen aikaan Pietarin suomalaisissa semmoista kansallistunnetta vielä ei ollut olemassa, minlainen nyt on, sekä äitin kielen oppimisen tarpeellisuudesta ei ollut sitä käsitystä, mitä nyt, ja tästä tuli se, että kouluun otettiin ei ainoastaan suomalaisia vaan myös venäläisiäkin ja koulu oli käydä venäjän kieliseksi, sillä kaikki oppilaat puhuiwat venäjää, mutta harwa suomea, kun vaan muutamissa pereissä oli suomi puhekielenä ja vanhemmilla oli se ajatus "eihän sitä suomea mihin tarwita". Tämä pani opettajan mitä tukalimpaan tilaan. Koulu oli perustettu suomenkielistä kirkkoa warten, että oppilaat oppisiwat kirkkonsa kieltä, jota heistä joku wähän melksasi eli ei ollenkaan osannut ja heidän joukkoonsa vielä tuliwat venäläiset. Marraskuussa samana wuotena Hallituksen puolesta tuli kysymys uskonopin opetuksesta wenäläisille ja tästä seurasi, että samassa kreikan uskoiset oppilaat eroitettiin pois koulusta.⁶⁴

Finska skolan ställdes alltså inför samma problem som tidigare svenska skolan och som gällde de flesta minoritetsskolorna i Petersburg: genom en tillströmning av "utomstående" betalande elever riskerade skolan att förlora sin karaktär av skola för en församling eller språkgrupp.

I augusti 1849 öppnades finska församlingens flickskola, "P. Marian Kirkon koulu suomalaisille tyttö-lapsille"; en del av medlen hade samlats genom att "några finska fruar" hade sålt handarbeten på lotteri. Lärarinna var kontraktsprostodottern, mamsell Charlotta Europaeus från Savitaipale, som tidigare verkat som guvernant. Hon var syster till finskhetsivraren D.E.D. Europaeus, samlade runor, var litterärt aktiv och medlem av Finska litteratursäll-

⁶³ K a j a v a, s. 50.

⁶⁴ *Pietarin Lehti* 13.7.1879. Övers: "På den tiden fanns det ännu inte en sådan nationalkänsla bland Petersburgs finnar som numera finns, inte heller hyste man samma uppfattning om behovet av att lära sig modersmålet, som idag, och härav följde, att man i skolan accepterade inte enbart finnar utan också ryssar och skolan höll på att bli ryskspråkig, ty alla elever talade ryska, men få finska, eftersom finskan var talspråk endast i några familjer och föräldrarna tänkte att 'inte behövs ju finska språket till något'. Detta försatte läraren i en ytterst brydsam ställning. Skolan grundades för den finskspråkiga kyrkan, för att eleverna skulle lära sig sin kyrkas språk, som en del av dem rådbråkade eller inte kunde alls och sedan fanns ytterligare ryssar i deras mitt. I november samma år väckte Styrelsen frågan om religionsundervisningen för ryssar och härav följde samtidigt att de grekisk-troende eleverna togs ur skolan."

skapet, behärskade fem språk, handarbeten och behövliga läroämnen. Elevantalet var närmare 50 på hösten, d.v.s. detsamma som i pojkskolan, men steg under vårterminen till omkring 60. Man såg sig tvungen att anställa en andra lärare. Det förefaller som om man inte skulle ha haft några principiella invändningar mot skolbildning för flickor; Sirén slog fast: ”ne pimeyden ajat owat jo sukukuntamme kunniaksi kadonneet, koska waimo oli kaupiteltawa ja miehensä orja”.⁶⁵ Mera problematisk var flickornas språkliga bakgrund. Charlotta Europaeus skrev 1850:

Suurin osa, niistä Suomalaisista tyttö lapsiista, joita minä täällä opetan, puhuvat venähittä. Ja on heidän Kielensä niin venähtänyt, että ei ensinkään tahdo taipua Suomenkieleen. Minä lupasin lapsille: että Kutsua niitä heistä, jotka Suomia paremmin ahkeroisitsi, minun nimipäivälle, 28 lasta oli minun luona, minä soitin itse fiolia ja lapset tanssivat. Pelkkiä suomia puhuttiin.⁶⁶

Detta slag av mångspråkighet kännetecknade båda församlingarna så länge de existerade. Finska församlingens sociala sammansättning avspeglas i att söndagsskolan länge hade betydligt flera elever än veckoskolan, år 1853 600 elever mot 130 i veckoskolan.⁶⁷

I Petersburg såg Ehrström pragmatiskt på modersmålen som viktiga ämnen, medan den tidigare adjunkten i svenska församlingen, finska församlingens kyrkoherde Sirén ett decennium senare såg modersmålet som ett ideologiskt redskap för att höja nationalkänslan bland stadens finnar. Finska skolan blev en föregångare, men i de förhållanden som rådde i Petersburg var mång- och blandspråkighet bestående företeelser, som ställde stora krav på skolorna.

⁶⁵ Siréns tal vid flickskolans invigning, *Puheet ja saarnat*, s. 34–43, cit. s. 36–37. Övers: ”De mörksens tider är till heder för vårt släkte redan förbi, då kvinnan var till salu och sin mans slav”. *Suometar* 14.9.1849, 8.2.1850. Sulo H a l t s o n e n, ’Charlotta Europaeus’, *Virittäjä* 1957, s. 133–136.

⁶⁶ Europaeus t. A.H. Reinholm 26.5.1850, Cit. i H a l t s o n e n, ’Charlotta Europaeus’, s. 135. Övers: ”Största delen av de Finska flickebarn, som jag undervisar här, talar ryska. Och deras Språk är så förryskat, att det inte alls vill forma sig till Finska språket. Jag lovade barnen: att bjuda in dem, som bäst beflitade sig om Finskan, till min namnsdag. 28 barn var hos mig, jag spelade själv fiol och barnen dansade. Enbart finska talades”

⁶⁷ K a j a v a, s. 53. Landsförsamlingen sände knappast alls barn till skolan (24 elever, 1844–1858) och de som kom besökte skolan så sporadiskt ”att de knappast lärde sig läsa och skriva bokstäver”. Landsförsamlingens medlemmar ansågs vara passiva och man ansåg att de höll på att förlora sin nationalkänsla och förryskas, *SJS* 28.6.1858.

En verkligt svensk skola?

Tillkomsten av finska elementarklassen 1835 aktiverade de svenska diplomaterna i Petersburg. Envoyén N.F. Palmstierna påpekade att Lembkeska fonden fyrdubblats och att svenska församlingens kyrkoherde framhåvt att man behövde medel för undervisningen av svenska och norska barn. Det vore alltså skäl att använda fonden för att förskaffa barnen en lämplig skolbildning. Fondens övriga styrelsemedlemmar, generalkonsul Sterky och legationssekreteraren Nordin instämde, men Lembke insisterade på att man skulle fortsätta att lägga räntorna till kapitalet. Stadgarna möjliggjorde majoritetsbeslut, men av "delicatesse envers M:r le Donateur" beslöt man att hänskjuta beslutet till konungen av Sverige. Denne godkände donators ståndpunkt: avkastningen skulle läggas till kapitalet tills detta räckte för att upprätthålla en "ecole particulère".⁶⁸

Fondstyrelsen började synbarligen med tiden misströsta om att någonsin ha tillräckliga resurser för en egen skola och vände sig på initiativ av Lembke 1843 till svenska församlingens kyrkoråd med en förfrågning om på vilka villkor församlingen vore redo att uppfylla fondens ändamål mot att uppbära räntan av kapitalet som uppgick till 50 000 rbl banco. Rådet var inte påfallande entusiastiskt och sträckte sig inte längre än att uppmana kyrkoherden att i dess namn svara att mottagande av villkorliga donationer enligt kyrkolagen krävde överhetens tillstånd. Rådet hänvisade vidare till sitt "oafåtliga bemödande att jemväl åt fattiga Svenska undersåtens barn bereda tillfälle till en ändamålsenlig uppfostran".⁶⁹

Saken förföll för ett drygt decennium; det är kanske inte en tillfällighet att den återaktualiserades efter regentskiftet i Ryssland. Fondens direktion meddelade 1856 att HM Konungen av Sverige och Norge som fondens beskyddare funnit för gott besluta att den årliga avkastningen kunde överlämnas till S:t Katarina mot förpliktelse

⁶⁸ Prot. 16.9.1835, 2.12.1835. Följande år aktualiserades emellertid frågan på nytt efter diskussioner mellan Lembke och den nye kyrkoherden Gustaf Zandt, men Lembke tvekade fortfarande och fondförvaltningen förblev vid det tidigare, prot. 13.12.1836, StK K IV:1, SRA. Enligt *Göteborgs Handelstidnings* korrespondent (cit. i *ÅU* 22.10.1868) krävde Lembke för sitt medgivande en svensk orden, vilket Palmstierna vare sig ville eller kunde utverka "alldenstund L-es personliga förhållanden voro af mer än twetydig beskaffenhet". "Efter långa afhandlingar och mycket bråk", lyckades Zandt dock "förmå L-e taga reson".

⁶⁹ Prot. 9.12.1842, StK K IV:1, kyrkorådsprot. 25.1.1843, s. 126, StK K IIIa:4, SRA.

att inrätta en särskild afdelning i församlingens Skola för meddelande af undervisning åt alla de Svenska och Norrska eller från staden Wismar härstammande fattiga barn, som önska att sig deraf begagna, börande sagde afdelning af denna Skola erhålla Namn af Konung Carl Johans Skola, samt Kyrko Rådet förbindas, att årligen inför Directionen af den Lembkeska Skolfonden aflägga redogörelse öfver nämnde medels användande.⁷⁰

Kyrkorådet var angeläget att inte skapa en separat skola inom skolan och förklarade sig villigt att låta barn av de angivna kategorierna och av bägge könen ”uti St. Catharina Svenska församlings såväl Weckoskolas som Söndagsskolas samtliga Klasser undervisas uti alla de kunskapsstycken, som för Skolans läroplan äro fastställda, samt bilda en särskild afdelning under namn af Konung Carl Johans Skola”. För detta hade man erhållit kejsrerligt tillstånd.⁷¹

Det var uppenbart att kyrkorådet närmast såg Konung Carl Johans Skola som en konstruktion på pappret. Två år senare krävde fondens direktion emellertid en noggrannare redogörelse för anslaget användning. Kyrkorådet svarade med en viss irritation:

Att någon särskild afdelning såsom Klass ej finnes inom församlingens skola inrättad för de Svenska och Norrska, eller från staden Wismar härstammande barn, som begagna sig af undervisningen derstädes, utan sagde barn, som tillsammans bilda en afdelning, under namn af Konung Carl Johans Skola, och upptagas i en särskilt Matrikel, undervisas, i mån af deras Kunskaper, i skolans alla Klasser på det de, i öfverensstämmelse med punkt 1. af öfverenskommelsen emellan Direktionen och Kyrko Rådet, måtte åtnjuta all den uppfostringsvärd, hvaraf skolans öfriga Elever i allmänhet blifva delaktiga.⁷²

Fondens direktion nöjde sig inte med detta utan upprepade sitt krav att en särskild avdelning skulle inrättas och krävde mera detaljerade redogörelser samt meddelade ”att någon vidare utbetalning till Kyrko Rådet af den Lembkeska fondens räntemedel ej komme att äga rum, förrän ett fullt tillfredsställande svar i ämnet kommit Directionen tillhanda”. Rådet konstaterade att någon annan särskild avdelning än den existerande inte kunde inrättas.⁷³

”Till undanröjande af allt möjligt missförstånd” framlade Armfelt ett kompromissförslag, som emellertid i huvudpunkten gjorde endast en terminolo-

⁷⁰ Kyrkorådsprot. 23.10.1856, s. 276–277, StK K IIIa:4, SRA.

⁷¹ Kyrkorådsprot. 23.10.1856, s. 277–278, StK K IIIa:4, prot. 15.1.1857, 14.3.1857, StK K IV:1, SRA.

⁷² Kyrkorådsprot. 4.3.1858, s. 288–289, StK K IIIa:4, SRA.

⁷³ Kyrkorådsprot. 26.11.1858, s. 296, StK K IIIa:4, SRA.

gisk eftergift: "Att öfver allt der benämningen St. Catharinae Svenska Församlings Skola förekommer, bifoga: jemte afdelningen: Konung Carl Johans Skola". Vidare gick kyrkorådet med på att avge mera detaljerade redovisningar enligt ett särskilt schema och en separat förteckning över konung Carl Johans elever.⁷⁴

Vid olika tider framträdde en starkare betoning av svenska språket, såsom redan 1830. År 1846 framlade svenska församlingens skoldirektion ett reformprogram. Man var tydligen missnöjd med skolinspektorn Fredrik Spörer från Moskva, som var vare sig svensk eller präst. Eftersom "Församlingens Skolungdom till största delen är af Finsk eller Svensk härkomst" borde inspektorn "tillhöra dess Nationalitet eller åtminstone vara hemmastadd uti dess modersmål, Svenskan".⁷⁵

Till detta påpekade Armfelt att det vore lämpligt att en ny inspektor till en början ägnade "sin omsorg åt den Skole-ungdom, som tillhör Församlingen och framför allt åt den del deraf, som utgör Finska Nationalskolans Elementar-Class, hwars Elever alltid torde i en del ämnen böra åtnjuta en afskild underwisning i öfverensstämmelse med deras individuella behof och förhållanden." Kyrkorådet beslöt inrätta en ny elementarklass "hwilken endast skulle komma att upptaga Församlingens barn" och för denna kalla en lärare från Finland som tillika var präst.⁷⁶

Vid det här laget hade det finska modersmålet synbarligen försvunnit ur S:t Katarinas skola, även om bestämmelserna rörande Finska nationalskolan av allt att döma aldrig upphävdes. Skolan fortsatte emellertid att uppbära betydande anslag ur finländska statmedel och åtminstone 1851 omtalades "Finska skolfonden" som en separat enhet i kyrkans räkenskaper.

Församlingen var medveten om att den genom att ta emot Finska Nationalskolefonden 1835 påtagit sig en förpliktelse, men med tiden började den te sig föråldrad. Skolrådet diskuterade 1861 ifall man p.g.a. de medel man fått ur "finska stats-kassan, till följe hvaraf en i skolan ingående afdelning äfven kallas Finska National-skolans elementar-klass" var skyldig att ta emot en frilev som tillhörde finska församlingen. Rådet frågade Armfelt:

huruvida ej svenska S:t Katharine församlingens skola nu, då finska S:t Marie församling för sin skola från Finska Stats-kassan erhållit ett vida större anslag än den svenska för sin,

⁷⁴ Kyrkorådsprot. 9.1.1859, s. 297–298, StK K IIIa:4, SRA.

⁷⁵ Kyrkorådsprot. 17.1.1846, s. 154, StK K IIIa:4, SRA.

⁷⁶ Kyrkorådsprot. 17.1.1846, s. 156 o. 162, StK IIIa:4, SRA.

kunde anses befriadt från skyldigheten att såsom frielever upptaga barn som äro inskrifna vid Finska S:t Marie (eller någon annan) församling härstädes.⁷⁷

Det förefaller som om detta accepterats utan större åthävor.

En finländsk skola

Betoningen av svenska språket och den egna församlingens medlemmar eller det lätt motvilligt mottagna annex som bar Bernadottes namn ändrade inte på det faktum att svenska skolan fortfarande var en "verkeligen finsk" skola; när skolrådet 1861 antog Svedboms läsebok för elementarskolans högsta klasser skedde detta på villkor att läraren i svenska "utom denna lärobok äfven bör föredraga stycken af finska författare för att sålunda göra eleverna bekanta med fosterlandets litteratur".⁷⁸

Det är givetvis inte ägnat att förvåna att skolrådet inskräpte Finland som fosterland. Svenska församlingen var en finländsk församling. Som församlingens beskyddare stod kyrkopatroner som samtidigt var högt uppsatta ämbetsmän i storfurstendömet i tjänst med rang av kejsrerliga ministrar. Under den aktuella perioden räknade församlingen bland sina medlemmar inte bara Rehbinder, Armfelt och Cygnaeus, utan också t.ex. L.G. von Haartman, C.E. Mannerheim och A.J. Sjögren. Prästerna och fyra femtedelar av medlemmarna var kejsarens finländska undersåtar och hemma från Finland. Största delen av församlingens externa finansiering härrörde från Finland. För församlingens ledning var dess band till Finland lika självklara som finska församlingens. Ehrström ansåg – med fullt skäl – att "Namnet Finländskaja Tserkow, (Finländska Kyrkan,) skulle kunna med lika mycket, om ej större skäl, gifwas, jemwäl åt Catharina eller Swenska Kyrkan".⁷⁹

Vid kyrkostämman 1830 tog Ehrström upp församlingens svårighet att få präster och lärare, eftersom dessa förlorade sin befordringsrätt i Finland då de flyttade till Ryssland:

Såvida svenska språket är denna Församlings Modersmål, så är det under nuvarande förhållanden af sig sjelf tydligt att dess Presterskap och Skollärare hädan efter såsom hittills nästan alltid måste vara komne ifrån Finland. ... Då emedlertid denna Församling till det mästa

⁷⁷ Skolrådsprot. 10.3.1861 § 4, StK K IV:1, kyrkorådsprot. 5.3.1851, s. 235, StK K IIIa:4, SRA.

⁷⁸ Skolrådsprot. 2.6.1861 § 8, StK K IV:1, SRA.

⁷⁹ Ehrström, s. 156–157.

består af Personer tillhörande Finland medan förhållandet är nästan enahanda vid S:t Maria Finska Församling, hvars Presterskap äfvenledes oftast måste komma ifrån bemalte land och således begge Församlingarnas Presterskap och Skollärare i sjelfva verket tjenstgöra hos egna Landsmän, synes det icke vara obilligt, om i frågavarande Ecclesiastike tjenstemän vid dessa Församlingar skulle till godo njuta befordringsrättigheter, svarande emot dem, hvilka under den tid Finland var förenat med Sverige varit tillagda Presterskapet vid Finska nationela Församlingen i Stockholm.⁸⁰

Finska församlingen i Stockholm uppstod som en finskspråkig församling i samband med reformationen, men vad Ehrström avsåg var att den under frihetstiden gavs en ställning som "finska nationens kyrka" (1736). Församlingen hade stormän med anknytning till Finland som kyrkopatroner (bl.a. A.B. Horn, E.J. Creutz, F. Wrede) och valde sina präster från Finland. Riksdagsmän från Finland ur samtliga stånd förskaffade sig genom det av regeringen utsedda kyrkorådet, som ansågs representera alla Finlands invånare, ett indirekt inflytande över församlingens angelägenheter, fr.a. prästvalet, där konsistoriet i Stockholm endast utfärdade fullmakt för den som fick mest röster. Riksdagsmännen genomdrev vidare att man började hålla gudstjänster både på finska och svenska.⁸¹ Ehrström anknöt alltså till ett av de främsta uttrycken för finländsk "Landespartikularismus" före 1809; efter Finlands förening med Ryssland var förutsättningarna för en sådan partikularism givetvis helt andra.

Den självklara anknytningen till Finland bestod i stort sett ända fram till revolutionen 1917, även om den rubbades av vad Jangfeldt kallar (riks)svensk "punschpatriotism", upphetsad av den svensk-norska unionskonflikten.⁸² Något mera (riks)svensk blev församlingen först då största delen av republiken Finlands medborgare 1918–1920 flydde från Petersburg – republiken befann sig i krigstillstånd med Rådsryssland, vilket Sverige inte gjorde.

⁸⁰ Kyrkostämmoprot. 19.10.1830, s. 38–39, StK K IIa:1, SRA.

⁸¹ Robert Murray, *Finska församlingen i Stockholm intill tiden för Finlands skiljande från Sverige* (Stockholm 1954), s. 117–177. Volmar Bergh, "Tukholman suomalaisista menneinä vuosisatoina", *HArk* 57 (1961), s. 260–274.

⁸² Bengt Jangfeldt, 'Skandinaver, nordbor och svenskar i S:t Petersburg', M. Engman (red.), *Väst möter öst. Norden och Ryssland genom tiderna* (Stockholm 1996), s. 177–200, särsk. 191. Svenska kronans satsningar på församlingen var negligerbara, svenska ministern klagade över de ytterst beskedliga summor han hade att tillgå för fattigvården i församlingen, M a x E n g m a n, 'Filantropi bland finländarna i Petersburg', *HTF* 1998, s. 264.

Finnar och finländare

Svenska och finska församlingarnas nationalskolor grundades vid en tid då språket ännu inte hade försetts med alla de nationskonstituerande, nationella och nationalistiska dimensioner som tillkom under och efter romantiken. Det var inget märkligt att grunda en finsk nationalskola, som arbetade på flera språk, i svenska församlingen och senare en annan i finska församlingen. Skolspråket blev ett av de stora stridsämnen i språkstriden i Finland under 1800-talets andra hälft, men skolorna förhöll sig mera pragmatiskt till frågan under äldre tid. Även om svenskan var undervisningsspråk i skolorna i Finland, undervisade man ibland finskspråkiga elever på finska, främst som en förberedelse för undervisning på svenska.⁸³

Nationalskolefonden och elementarklassen tillkom i tecknet av Rehbinders och andras "byråkratisk-patriotiska" strävan att slå vakt om storfurstendömet, att "vara finnar". Finska språket var viktigt, men inte viktigare än finländska institutioner. Med tiden ändrades inställningen och finshetsivrarna ställde finskan i centrum, bl.a. som en del av en omdefiniering av förhållandet mellan stat och samhälle, elit och folk. För *Kanawa* var svenskan ett "främmande språk" 1845. Två år senare konstaterade det finsksinnade *Morgonbladet* att "den Svenska församlingen gör anspråk på att vara Finsk". Skribenten menade helt i linje med finshetsivrarnas program för en förfinskning av överklassen att de finländska ståndspersoner som hörde till svenska församlingen borde inse sitt ansvar och ställa sig i spetsen för den finska församlingen.⁸⁴ Kravet på att "herrarna" skulle engagera sig starkare i finska församlingen och i finska föreningar framfördes sedan regelbundet av flera generationer av finshetsivrare och finsksinnade socialister i Petersburg.

Det nya läget efter 1809 ställde krav också på språkbruket. Som termer för det som förenade dem som hade anknytning till Finland uppstod "finländare" och "finländsk". Ehrström upptäckte omedelbart efter sin utnämning till kyrkoherde i svenska församlingen 1826 – ett uppdrag han menade att han åtog sig "af pligt såsom Arbetare i Herrans vingård och såsom Finsk Medbor-

⁸³ Knut Svanljung, *Österbottens pedagogier och trivialskolor. Skolhistoriska studier* (Helsingfors 1895), s. 100–106. 1856 års skolordning fastslog: "För de elever, som icke äro svenska språket mäktige, begagnas det finska såsom undervisningsspråk", Gymnasii- och Skol-Ordning för Storfurstendömet Finland 7.4.1856 § 7.

⁸⁴ *Morgonbladet* 6.9.1847. Ehrström menade 1821 i *Åbo Morgonblad*, s. 145, att nationaliteten i Finland gått förlorad genom antagandet av ett "främmande språk" som bildningsspråk.

Beräkning af St. Catharina Ås Församling's Finländska
Folkmängd.

Under hela den tid jag varit denna Församling's kyrkoherde, har den Finländska personalen af dess folkmängd följande sätt till hela folktalnummerna som 768 till 1000 och således utgjort litet mer än 3 daraf.

För den 22 November 1834 utgjör Församlingens personal 4951 personer, och kan således beräknas att den 31 märckomman den December eller den 1 Januari 1835 utgjör till ett belopp af vid på 5000 personer.

Bland dessa 5000 personer finnas följaktligen 3840 Finländare. Af de öfriga äro vid på 600 ä 620 Svenskar och 400 ä 460 från Öfersjöprovinserna, med undantag af några färre utländingar från Danmark och Tyskland.

Församlingens Finländska personal förhåller sig under hänseende till de särskilda Länerna, såunda att af 1000 personer höra till:

Uleåborgs Län	9	personer
Wasa Län	18	—
Kuuspi Län	34	—
Javaskhus Län	51	—
St. Michels Län	58	—
Uleborgs Län	125	—
Åbo och Nyörenborgs Län	142	—
Nyländs Län	563	—
	1000.	

Ehrström fogade en utredning över svenska församlingens finländska folkmängd till 1834 års betänkande om invättandet av en elementarklass vid församlingens skola, StS 113/1835, RA.

gare”⁸⁵ – hur den var sammansatt. Han började ordna upp dess arkiv och upprätta personalböcker:

Af dessa 2009 personer äro 1495 = 3/4 af hela folkmängden, Finska Landsmän; 314, ej ens 1/6, Svenska Undersåter, 1 Norrman, 34 Danskar och 165 härstädes födde eller naturaliserade. Detta är således en Storfödomet tillhörande församling.⁸⁶

För att uttrycka detta faktum använde han, synbarligen första gången, termen ”finländare” i kyrkorådet i maj 1827.⁸⁷ Som ”finländare” betecknade Ehrström två år senare ”personer från Finland, eller i S:t Petersburg födde af Föräldrar, som i Finland äga medborgsmanna rätt”. Detta var det vanliga språkbruket i Petersburg:

Man gör nemligen i nämnde Hufwudstad skillnad emellan dem, hwilkas modersmål och bildningsspråk är Finska språket, och dem hwilka, utan afseende på skillnaden i språk, genom börd eller medborgsmanna rätt tillhöra Finland. De förra bära egentligen namn af Finnar, (Finni, – äfwen Tjuchna (Tjuchontzi) – Finnen, Finnois), och dit höra jemwål Ingermanländningar, samt de Finska invånarne i Olonetska, Archangelska, m.fl. Gouvernementer af det nordliga Ryssland. De senare deremot undfå namn af Finländare (Finlandsi, Finnländer, Finlandois). ... Följakteligen äro, enligt härwarande språkbruk, alla Finlands invånare Finländare, men de äro icke allesamma Finnar. Ståndspersoner i allmänhet, pluraliteten af Städernas invånare, och den del af allmogen, som icke talar Finska, äro, enligt samma språkbruk, Finländare, ehuru ej egentligen Finnar. ... Benämningen Finländare, Finländsk, hafwa hittills blifwit föga begagnade i vårt officiela språk, som tillika är våra bildade folkklassers modersmål: men månne de ej skulle förtjena att oftare wara det? De gifwa en större bestämdhet och riktighet åt uttrycket, samt äro tillika fullkomligt öfwerensstämmande med språkets normer.⁸⁸

Insikten var betingad av Ehrströms erfarenheter i Petersburg. Han talade 1821 genomgående om finnar och uttryckte förhoppningen ”att den dag snart skall uppgå, då alla de hvilka inom Finlands gränсор njuta medborgsmanna rätt, äro till språk och tänkesätt hel och hållna Finnar”. Han medgav dock att en del av Finlands kustbor var, ”icke försvenskade Finnar, utan så till språk som härkomst verkliga Svenskar, hvilka icke gerna kunna omskapas till

⁸⁵ Ehrström t. sin mor Anna Maria Ehrström 6.1.1826, Borenius 11, RA.

⁸⁶ Ehrström t. C.E. Alopæus 16.9.1826, Alopæus 11, HUB.

⁸⁷ Kyrkorådets prot. 5.5.1827, StK KIIIa:2, SRA.

⁸⁸ Ehrström, s. 155–157, 239. Ehrström förespråkade finländare som ”en ganska lämplig term” också i *HT* 13.5.1829. Se även Olof Mustelin, ’Om bruket av ordet finländsk under förra hälften av 1800-talet’, *Finsk Tidskrift* 1957, s. 233–241.

Finnar".⁸⁹ Enligt Ehrströms nyfunna terminologi kunde båda grupperna kallas finländare oberoende av språkbruk och sinnelag.

*

En historiker bör akta sig för att framställa gångna tiders värld som i sitt eget sammanhang "primitivare" än vår egen upplysta tid. Det förefaller inte sannolikt att gångna tiders språkbruk var desto oklarare och begrepp desto mera förvirrade än våra egna – människan utvecklar de begrepp hon behöver. Det ankommer på eftervärlden att skilja mellan ord och begrepp. Det finns ingen orsak att klandra Rehbinder och Armfelt för deras användning av "finsk" och "svensk" – de och deras samtid förstod utmärkt väl vad de avsåg. Däremot kan man säga att det hade varit klargörande för eftervärlden – inklusive sentida historieskrivare, som varit snabba att besvara frågor som de inte brytt sig om att ställa – om grevarna hade omfattat det pragmatiska språkbruk Ehrström försökte introducera.

Begreppshistoria, en granskning av ordens och begreppens ursprung och växlande innebörd, är en forskningsriktning som slagit igenom på senare år. Det ovanstående kan betraktas som ett ringa bidrag till begreppshistorisk utredning av "svensk" och "finsk", kanske även "national-". Utan begreppsutredning och beaktande av dess implikationer kan man inte skriva om finnar och svenskar i Petersburg – historien är inte axiomatiskt-deduktiv. Ett intressant begreppshistoriskt perspektiv vore att undersöka varför begrepp och termer – av folkpsykologiska, politiska eller andra skäl – inte slår igenom. För en sådan specialdisciplin vore begreppen "finländare" och "finländsk" under 1800-talet och senare ett ypperligt objekt.

⁸⁹ *Åbo Morgonblad* 1821, s. 146, 150.

Spanien och modellen från Norden

Spanska reseintryck från länderna i norr kring sekelskiftet 1900

PETER STADIUS

Den nordiska modellen, eller snarare *den svenska modellen* – med vilken närmast menas en ”mjuksocialistisk” socialdemokratisk folkhemstanke – blev ett begrepp och ideal i Felipe Gonzales postfrankistiska Spanien på 1980-talet.¹ Bilden av länderna och folken i Europas norra delar har dock redan tidigare inbegripit tanken om samhällena i norr som en modell för hur det spanska samhället och politiska systemet kunde fungera. Om detta vittnar bl.a. ett antal reseskildringar från Skandinavien, Finland och Ryssland, skrivna kring sekelskiftet 1900.

Tanken om Norden² som en lugn och idyllisk trakt vars dygdiga folk lever ett harmoniskt samhällsliv har förekommit sedan antiken parallellt med andra t.o.m. motsatta föreställningar. Under olika epoker har uppfattningarna varierat. Reformationen och framför allt det 30-åriga kriget, befäste tanken om Nordens folk som barbariska kättare vars främsta intresse och förmåga var att kriga. Förhållandet mellan Spanien och Sverige var speciellt, då man samtidigt såg Gustav II Adolf som uppenbarelsbokens monster och som en positiv gotisk krigshjälte. Den västgotiska traditionen i Spanien vann stort gehör under 1600-talet, och följaktligen uppfattades svenskarna paradoxalt nog både som protestantiska ärkefiender och gotiska blodsbröder.³

¹ Maria Serrano, 'En spansk vikingaflicka', *Frihetens källa*, red. Svenolof Karlsson, (Stockholm 1992), s. 155.

² De spanska resenärerna talar uttryckligen om "El Norte", d.v.s. vädersträcket norr i bestämd form. Denna benämning är inte alltid detsamma som länderna i Nordiska rådet av idag, utan *Norden* ur ett spanskt perspektiv kunde även inbegripa norra Tyskland, Baltikum och Rysslands norra delar.

³ Se Carlos Clavería, 'Godos y españoles', *Estudios hispano-suecos, Colección filológica*

Den reella kontakten mellan Spanien och länderna i norra Europa har för det mesta varit sporadisk och avlägsen. De flesta kontakterna har uppstått via handel. Salt från den iberiska halvön var under 1600- och 1700-talet en av de viktigaste importvarorna till det svenska riket och vinimporten från Spanien blev allt mer omfattande i de norra regionerna under 1800-talets ekonomiska uppsving. Sherry och Malagaviner fick en större kundkrets i Östersjöområdet under denna tid.⁴ Sjömän, handelsresande och diplomater förmedlade således intryck mellan Norden och Spanien. Förutom den diplomatiska korrespondensen finns det ytterst få spanska vittnesmål om länderna i norr från 1800-talet. Man känner till drygt tjugo tryckta reseberättelser, och endast två resebeskrivningar är författade av spanjorer som är kända fortfarande i dag. Författaren och diplomaten Juan Valera korresponderade under sin vistelse i Ryssland (främst S:t Petersburg) vintern och våren 1856–57 med den äldre kollegan Don Leopoldo Augusto de Cueto vid det spanska utrikesdepartementet. Brevet publicerades under titeln *Cartas desde Rusia* (Brev från Ryssland, 1857). Fyra decennier senare skrev Spaniens Helsingforskonsul åren 1896–98, Angel Ganivet, om livet i storfurstendömet Finland i lokaltidningen *El defensor de Granada*. *Cartas finlandesas* (översattes till finska år 1964 med titeln *Suomalaiskirjeitä*) och Valeras Rysslandsbrev är de enda beskrivningarna av länderna i norra Europa som har givits ut i nyupplagor.⁵ Övriga resebeskrivningar finns det ytterst lite av, men från 1880-talet framåt hittar man omkring ett dussin. Bland skribenterna finner man en gruvingenjör från Bilbao (Julio de Lazúrtegui), militärer (Pedro Jevenois och Manuel Mendivil), en biolog på vetenskaplig expedition (Odón de Buen), en läkare och senator (Angel Púlido), en kulturmångsysslare och bibliofil (Felipe Benicio Navarro) samt diplomater (Ganivet, Antonio de Zayas, Julián Juderías).

Om man jämför de spanska resebeskrivningarnas antal med reseskildringar

de la Universidad de Granada (Granada 1954), s. 93–100, Magnus Mörner, Episoder ur de Svensk-Spaniska Förbindelsernas historia, (Fundacion Berndt Wikstedt 1996), s. 22.

⁴ Den spanska handeln med Skandinavien under 1800-talet har behandlats av Javier Maestro, 'Las relaciones de comercio y navegación entre Suecia-Noruega y España en el siglo XIX' (opublicerat manuskript 1999). I december 1998 ordnades, i regi av Cadix universitet och Berndt Wikstedt-stiftelsen, den tredje historikerkongressen mellan Spanien och Sverige med specialtemat handelskontakter. En omfattande publikation av föredragshållarnas artiklar skall publiceras hösten 1999.

⁵ Juan Valera, *Cartas desde Rusia*, (Barcelona 1986), Ángel Ganivet, *Cartas finlandesas*, (Madrid 1998) är de senaste upplagorna.

från andra romanska medelhavsländer, framgår det att både italienare och fransmän har författat betydligt flera litterära vittnesmål än spanjorerna. Enligt litteraturhistorikern Lily Litvak behöver detta dock inte nödvändigtvis betyda att spanjorerna reste i mindre skala, utan kanske endast att de inte skrev lika flitigt.⁶ Ur Samuel Brings förteckning över resebeskrivningar från Sverige, *Itineraria svecana*, framgår det att reseskildrarna från Latineuropa (Frankrike, Italien, Spanien, Portugal samt de fransktalande i Belgien och Schweiz) främst var fransmän. Under tiden 1870–1910 omnämns 106 reseberättelser från dessa länder. Av dessa är 76 författade av fransktalande resenärer, medan italienarnas andel är 25. Endast fem spanska och två portugisiska reseskildringar nämns.⁷ De fem spanska reseskildringar som omnämns är inte de enda från norra Europa, då Bring endast tar upp resenärer i Sverige (och Norge). Pablo Sanz Guitián har gjort en omfattande förteckning över spanska resenärer i Ryssland. I boken *Viajeros españoles en Rusia* (1995) tar han upp 14 Rysslandsskildringar från tiden 1890–1910.⁸ Vissa nämns också av Bring (Odón de Buen), medan det visar sig att endel Rysslandsresenärer även har besökt Skandinavien, utan att Bring nämner dem (Manuél de Mendívil). Endel spanska Rysslandsresenärer besökte södra och östra delar av imperiet, vilket betyder att de faller utanför denna undersökning, vars syfte är att undersöka de spanjorer som reste norrut.

Resenärens blick och resenärens penna

De spanska resenärer, eller i Norden stationerade diplomater, som skrev om länderna i norr var bundna till de litterära konventioner som följde med valet av genre. Innehållet bestämdes således inte endast av vad resenären såg, utan också av vad han förväntades betrakta. Den brittiske sociologen John Urry har lanserat begreppet *the tourist gaze* – turistens blick – för att beskriva processen då en resenär upplever resemålen. Urry påpekar hur resenären styrs av prefabricerade kulturella koder vid val och beskrivning av resemål.⁹ 1800-talet är reseskildringarnas gyllene epok och speciellt mot slutet av seklet

⁶ Alberto Cardin, 'Introducción', *Cartas desde Rusia*, Juan Valera (Barcelona 1986), s. 9, Lily Litvak, *Geografías mágicas. Viajeros españoles de Siglo XIX por países exóticos (1800–1913)*, (Barcelona 1984), s. 11–12.

⁷ Samuel Bring, *Itineraria Svecana*, (Stockholm 1954).

⁸ Pablo Sanz Guitián, *Viajeros españoles en Rusia*, (Madrid 1995).

⁹ John Urry, *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*, (London 1990), s. 1–5 och 66–81.

publicerades en rik flora av reseberättelser för den läsande publiken, inte minst i tidskrifter och i dagspressen.

Den moderna resebeskrivningen uppstod i slutet av 1700-talet i samband med upplysningens övergång i romantik. Upplysningsidealen, som för resenärer betydde vetenskapligt beskrivande och dokumenterande skildringar, ersattes eller kompletterades med den subjektiva resenärens egna iakttagelser och förnimmelser. Rousseaus roman *Nouvelle Héloïse* (1761) och Lawrence Sternes resebeskrivning *Sentimental Journey through France and Italy* (1768), var två nyckelverk som initierade denna tradition bland reseskildringarna.¹⁰ Sven Hirn, som har undersökt Imatra fors som turistsevärdhet, kommenterar hur bundna reseskildringarna var, vid sidan av det personliga vittnesmålet, av rådande litterära och estetiska normer. "Betraktarnas visuella mottaglighet är högt uppdriven, men det har ingalunda skett på bekostnad av deras fantasiliv och inbillningskraft",¹¹ skriver han.

Romantiken såg naturen i ett nytt ljus. Den klassicistiska konsttraditionen hade avbildat landskapen, både figurativt och litterärt, som uttryck för klassiska universella moraliska ideal. I den upplysta resenärens blick var den av människohanden tämjda och civiliserade naturen det eftersträfvade landskapet. Den romantiskt influerade resenären sökte däremot ett annat landskap, där den vilda och orörda naturen var föremål för betraktarens positiva känslor. Allmänt kan man säga att romantiken introducerade idén om landskapens estetiska värde per se.¹²

Intresset för folket och den folkliga traditionen kom på ett markant sätt att förändras i brytningen mellan upplysning och romantik. I motsats till den klassicistiska litteraturen, som såg enskilda människors handlande som en exemplifiering av eviga moraliska arketyper, fokuserade romantikerna intresset på den nationella arketypen. Individernas beteende tolkades utifrån den grupp de tillhörde och folkgruppers kollektiva seder och bruk knöts till jorden de bebodde. Man började tala om folksjälens. Tanken om kontakten mel-

¹⁰ Winfried Löschburg, *History of Travel*, (Leipzig 1979), s. 110–116, Katariina Korpela, 'Ympäristö turismin historiassa', *HAik* 4/1997, s. 313–315 och Rainer Knapas, 'Resor i Finland', *Finlands svenska litteraturhistoria*, red. Johan Wrede & Rainer Knapas, (Helsingfors & Stockholm 1999), s. 194.

¹¹ Sven Hirn, *Imatra som turistsevärdhet till och med 1870*, Bidrag till kännedom af Finlands Natur och Folk 102–103 (Helsingfors 1958), s. 191.

¹² Korpela, s. 314, H. Arnold Barton, *Northern Arcadia. Foreign Travelers in Scandinavia, 1765–1815*, (Carbondale & Edwardsville 1998), s. 1–6.

lan individ-folkslag-hemjord har sedermera utvecklats åt många olika håll. Intresset för de nationella folkslagen, som bl.a. tog sig uttryck i ett nyväckt intresse för folkdiktning, har varit av stor betydelse för reseskildringens utveckling som litterär genre. Tanken om definierbara folkkaraktärer har varit ett ledmotiv för nästan samtliga reseskildrare in på 1900-talet.

Ett utmärkande drag för reselitteraturen är författarens intention att jämföra det nyupplevda med den verklighet som är bekant från tidigare. Detta är givetvis en naturlig reaktion för att kunna beskriva reseområdet både för sig själv och för den läsande publiken. Samtidigt ger reseskildringen en möjlighet att framföra synpunkter om det egna hemlandets förhållanden, något som främst är ett arv av upplysningen. Detta grepp har främst utnyttjats då man har haft något kritiskt att säga om förhållandena hemma. Även fiktiva resebrev har utnyttjats som litterär form för att framföra inrikespolitiska ställningstaganden. Fiktiva resenärer har fått framföra sina åsikter om den egentlige författarens hemland. Montesquieus *Lettres persanes* (1721) är det kanske mest kända exemplet av detta slag. Även Jonathan Swifts roman *Gulliver's Travels* (1726), som skrevs under samma epok, är ett satiriskt ställningstagande till författarens eget samhälle. Från spansk horisont kan man nämna José Cadalsos *Cartas marruecas* (1789) som skrevs enligt modell av Montesquieu.

Europeiseringsdebatten i Spanien

Kring sekelskiftet 1900 pågick en livlig debatt angående Spaniens nationella identitet och framtid. Kriget mot USA år 1898 innebar att Spanien förlorade sina sista kolonier: Kuba, Puerto Rico och Filippinerna. Det hade blivit uppenbart för alla att Spaniens tid som kolonialmakt nu definitivt var över. Uppvaknandet till de krassa realiteterna skedde plötsligt för många. Trots att man inom intellektuella kretsar redan tidigare hade påpekat landets dekadens, kom katastrofen år 1898 att bli en vattendelare för Spaniens kollektiva minne. Att detta hände samtidigt som Europas ledande makter var engagerade i en imperialistisk kapplöpning om kolonialherraväldet, försvagade spanjorernas självtillit märkbart och ökade de pessimistiska tongångarna.¹³

De intellektuella som starkt propagerade för nytänkande i spansk politik

¹³ Set ex. Peter Stadius, *Från europeisk spanjor till spansk europé. José Ortega y Gasset's syn på det europeiska samhällets kris under det 20:e århundradet*, pro gradu-avhandling i allmän historia (Helsingfors universitet 1997), s. 19–20.

har senare kallats 1898-årsgenerationen. I dag är forskarna överens om att man förenklat har framställt "gruppen" som en homogen samling med ett klart uttalat gemensamt program.¹⁴ Begreppet kan endast ses som ett försök att ge en allmän intellektuell debatt en samlande och idéhistoriskt lättförståelig förklaring. Debatten om samhällseliga reformer hade förts i Spanien sedan upplysningens dagar. Med tanke på händelserna vid 1800-talets slut kom de s.k. regenerationisterna (*regeneracionistas*) att spela en viktig roll i den spanska debatten. Den republikanskt sinnade autodidakten Joaquín Costa var regenerationspolitikens främste banérförare. Han skrev under 1880- och 1890-talet en rad politiska pamfletter där han yrkade på samhällsreformer. I dag minns man honom främst av två orsaker. För det första talade han för en stark ledare som ett alternativ till den ineffektiva och antirepresentativa kabinettpolitiken i Spaniens parlament; detta har av många setts som en protofascistisk åsikt, som siar om den frankistiska eran. För det andra var han den förste som uttalade termen *européisering* i Spanien. I essän *Regeneración y europeización* (1898) skrev Costa: "Vi vill andas europeisk luft; må Spanien snabbt byta sin afrikanska atmosfär mot en europeisk dito ... Spanjorer, ja, men europeiska."¹⁵

Costa, liksom många efter honom, ansåg att Spanien inte mera självklart hörde till Europa. För att återvinna en plats bland västerlandets stormakter, propagerade man för en europeisering av Spanien. Alternativet var en fortsatt degeneration – eller med Costas ord en *afrikanisering*. Europeisering blev ett centralt element i 1898-årsgenerationens tidiga produktion. Senare bytte bl.a. Miguel de Unamuno tvärt Europaivern mot en nationell kontemplation. Under 1900-talets två första decennier fördes Costas arv vidare av yngre intellektuella som filosofen José Ortega y Gasset.¹⁶

¹⁴ Se t.ex. Miguel Tuñón de Lara, *Medio siglo de cultura española* (1885–1936), (Madrid 1970), s. 100–102. 1898-årsgenerationen är en av de mest omskrivna företeelserna i spansk idéhistoria. Det nyare forskningsparadigmet representeras bl.a. av E. Inman Fox och Vicente Cacho Viu i artikeln 'La generación del 98: crítica de un concepto', *Modernismo y 98. Primer suplemento*, red. José-Carlos Mainer (Barcelona 1994), s. 16–30. Liknande tolkningar har framförts av Juan Lopez Morillas, 'Las consecuencias de un desastre', *Modernismo y 98*, red. Mainer (Barcelona 1990) och José Luis Abellán i översiktverket *Historia crítica del pensamiento español*, 5:1–2, (Madrid 1989).

¹⁵ Joaquín Costa, *Reconstitución y europeización de España*, (Madrid 1900), s. 159, "Queremos respirar el aire de Europa; que España transforme rápidamente su medio africano en medio europeo ... Españoles, sí, pero europeos."

¹⁶ Se Stadius, passim.

Problemet Spanien hade således enligt många ledande spanska intellektuella sin lösning i Europa och i en europeiseringspolitik. Denna europeisering innebar en utveckling av utbildning, vetenskap och samhällsinstitutioner främst enligt modell av Tyskland, England och Frankrike. De som besökte det avlägsna Norden inbegrep nästan utan undantag även länderna i norr i Europaförebilden.

Det progressiva Arkadia

De skildringar från länderna i norr som har författats av spanska resenärer från 1880-talet till 1910-talet, tar gemensamt upp en rad företeelser. Samtliga resenärer har något att säga om skolor, demokrati, naturen, tekniska framsteg, social välfärd, kvinnornas roll i samhället samt seder och bruk i vardagslivet. Reseskildrarna strävar för det mesta efter att beskriva sådant som de uppfattar som positivt, vilket är ett grunddrag för nästan all reselitteratur.¹⁷ Skildringarna skrivs i en underhållande ton, vilket betyder att resenären för det mesta har en inställsam grundattityd gentemot reseobjektet som beskrivs. Det är dock intressant att undersöka vilka teman, värderingar och symboladdade idéer man finner i dessa skildringar. Tanken om Norden som ett idylliskt arkadia kombineras med uppfattningen om länderna i norr som moderna och progressiva samhällen jämfört med ett gammalmodigt Spanien. Synen på folken i norr är vid sekelskiftet 1900 inte mera enbart baserat på dualiteten mellan barbariska kättare och ädla romantiska naturfolk, utan de nordiska samhällena börjar uppfattas som en progressiv modell.

Den höga graden av läs- och skrivkunnighet i bl.a Sverige och Norge tas upp av de flesta resenärerna. Felipe Benicio Navarro¹⁸ besökte Sverige-Norge sommaren 1897 i samband med den skandinaviska konst- och industriutställningen i Stockholm. Några år senare publicerades reseskildringen *En la región de las noches blancas* (I de vita nätternas trakter, 1901), där Navarro

¹⁷ Piers Brendon, *Thomas Cook – 150 years of Popular Tourism*, (London 1991), s. 270. Taina Syrjämaa, 'Turistin tunteet. Matkapäiväkirja tienä menneisyyden turistin kokemusmaailmaan', *Pitkät jäljet. Historioita kahdelta mantereelta*, red. Eero Kuparinen, (Turku 1999), s. 360.

¹⁸ Felipe Benicio Navarro (1840–1901), hemma i Valencia, var bibliotekarie vid det betydande konst- och vetenskapssamfundet Ateneo i Madrid åren 1884–1888 (han kan möjligen ha fått posten tidigare). Han innehade en tjänstemannapost vid Ministerio de Fomento, som bl.a. ansvarade för statens finansiering av utbildning och vetenskap. Under sina sista år ägnade han sig åt att resa.

konstaterar att endast 0,6% av Sveriges befolkning varken kan skriva eller läsa.¹⁹ Som källa anger han Hickmanns *Geografisch-statistischer Taschen Atlas* och jämförelsevis poängterar han att motsvarande siffror i Tyskland är 1,4% medan de i England är hela 14%.²⁰ Även andra resenärer har begagnat sig av samma informationskälla. Den baskiske stålpatronen Julio de Lazúrtegui hänvisade också till Hickmann i reseskildringen *Una excursión minero-metalúrgica a Escandinavia* (En gruvmetallurgisk exkursion till Skandinavien, 1898). Lazúrtegui reste via Danmark till Sverige och Norge ett år efter Navarra och han tar upp exakt samma tre exempel ur Hickmanns fickatlas. Frågan är om han har läst Hickmann eller Navarra.²¹ Andra kommer inte med lika noggranna statistiska uppgifter, men budskapet är detsamma. Läkaren, parlamentsledamoten och senatoren Angel Pulido²² besökte Skandinavien år 1910 och publicerade reseskildringen *Cartas escandinavas* år 1911. I dessa resebrev ingår en grundlig redogörelse för det danska skolsystemet. Pulido berättar utförligt om hur folkskolesystemet fungerar samt om dess historiska bakgrund. Som källa omnämner han "det anmärkningsvärda kapitlet av Joaquim Larsen om 'folkskolan', som publicerats i Carlsen, Olrik och Starcke från år 1900 i samband med världsutställningen i Paris, ..." ²³

Utgående från denna, antagligen franskspråkiga, handbok beskriver författaren hur barn- och fattigomsorgen i Danmark står på en mycket hög nivå.

¹⁹ Felipe Benicio Navarro, *En la región de las noches blancas. Viaje a Escandinavia (cartas de un valenciano)*, Sucesores de Rivandeyra (Madrid 1901), s. 77 och s. 193.

²⁰ Analfabetismen i Spanien översteg 50% ännu på 1920-talet, se Lorenzo Luzuriaga, *El analfabetismo en España*, (Madrid 1926).

²¹ Lazúrteguis reseskildring publicerades i bokform redan år 1898 medan Navarra publicerades postumt tre år senare. Navarros resebrev hade dock ingått i den valencianska dagstidningen *Las Provincias* redan år 1898. Om det är så att någondera har lånat uppgifter från den andre, är det inte uppenbart i vilken riktning det har skett.

²² Angel Pulido, som hade arbetat upp sig från miserabla förhållanden i Madrids utkanter, förde en aktiv kamp för förbättrade sanitära förhållanden i spanska städer. Under sina många utlandsresor observerade Pulido bl.a. sjukhus, urban sanitetsplanering och förebyggande hälsouppllysning bland de lägre samhällsklasserna. Han utgav flera reseskildringar och socialpolitiska pamfletter, som *Grandes problemas* (Stora problem 1892), där han rannsokade Spaniens socialpolitik.

²³ Angel Pulido, *Cartas escandinavas (veraneo de 1910)*, Establecimiento tipográfico de El Liberal (Madrid 1911), s. 67. [...el notable capítulo de Joaquín Larsen sobre 'la escuela primaria', publicado en la obra que dedicaron Carlsen, Olrik y Starcke en 1900, con el motivo de la Exposición Universal de Paris,...]

Statsstyrd undervisningspolitik där skolgång även erbjuds för sämre lottade är nyckeln till bl.a. den låga analfabetismen. Púlido ser hela det danska skol-systemet som en garant för framsteg och välfärd.

Se comprende, después de este grado de esplendor en la enseñanza primaria, tan ligeramente expuesto en nuestra carta de hoy, que Dinamarca manifieste con legítimo orgullo una noble creencia: la de que gran parte del desarrollo intelectual que ha logrado su nación se debe al progreso de sus Escuelas primarias.²⁴

Samtliga resenärer ägnar mycket intresse åt att beskriva skolor, institut, folkhögsskolor och universitet. Det man observerar i norra Europa uppfattas som progressivt i jämförelse med vad man har på hemmaplan. Det moderna Norden ställs mot det gammalmodiga och stagnerade Spanien. Skolor och folkbildningen representerar framstegsidealet, såsom det omhuldades av en borgerligt-progressiv elit. Då man observerade hur man i norr på ett effektivt sätt hade kunnat organisera dessa frågor, såg man även tydligt problemen i det egna landet. Frågan om kyrkans roll i det spanska undervisningssystemet debatterades häftigt. Landets progressiva krafter arbetade för ett skolsystem som baserade sig på en neutral (lekman) hållning i trosfrågor, och således inte ifrågasatte den moderna vetenskapen. Ett sådant projekt var skolan La Institución Libre de Enseñanza, som hade grundats i samband med den första spanska republikens instiftande år 1869.²⁵

Även universiteten brottades med liknande problem i Spanien. Då Felipe Benicio Navarro anländer till Uppsala konstaterar han att byggnaderna där "följer den moderna universitetsplaneringen som är rådande i dessa länder i norr".²⁶ Med detta menar han att det finns en samling separata byggnader, som biblioteket Carolina Rediviva, Gustavianum, botaniska trädgården och de medicinska institutionerna. Den nya huvudbyggnaden, som hade blivit

²⁴ Púlido, s. 79–80. [Man förstår av den prakt och perfektion i primärundervisningen, så ytligt refererat i mitt brev i dag, att Danmark med en legitim stolthet starkt propagerar för en nobel tes: den att stora delar av den intellektuella utveckling som dess nation har uppnått, beror på framstegen i landets folkskolor.]

²⁵ Se José Luis Abellán, *5:1*, s. 146–175, Vicente Cacho Viu, *La Institución Libre de Enseñanza. I. Orígenes y etapa universitaria (1860–1881)*, (Madrid 1962), Antonio Jiménez-Landi, *La Institución Libre de Enseñanza y su ambiente. Los orígenes*, (Madrid 1973).

²⁶ Navarro, s. 101. [...los modernos planos universitarios seguidos en estos países del Norte,...]

färdig år 1886, var enligt Navarro "ett verkligt Vetenskapens palats".²⁷ Därtill beskriver författaren nationsväsendet med sina nationshus och avdelningsfanor samt det allmänna bruket av studentmössa. Jämfört med den spanska universitetsvärlden anser Navarro att de svenska studenterna befinner sig i ett paradiset.

¡Cuánto recuerdo de nuestra antigua Salamanca me asaltó allí! ¡Y cuánta tristeza al comparar la decadencia de aquélla y la prosperidad siempre creciente de Upsal! Periódicamente se reúnen las Universidades de Copenhague, de Christiania, de Lund y de Helsingfors para celebrar, con solemnidades académicas y banquetes fraternales, la unión intelectual de las razas escandinavas ...²⁸

Navarros perspektiv då han talar om "länderna i norr" är exklusivt skandinaviskt. Då han skrev sin reseskildring var han starkt påverkad av det han hade sett och hört på den skandinaviska utställningen i Stockholm sommaren 1897 och i Uppsala. Vilka är då de spanska upplevelserna i storfurstendömet Finland och i Ryssland?

Angel Ganivet skrev i sitt trettonde brev från Helsingfors om landets universitet och om universitetsundervisningen i Spanien.²⁹ Han tog även upp statens roll inom skolväsendet. Han påpekade, något missvisande, att den lägsta undervisningen i Finland ordnades privat och att detta inte var ett hinder för att alla kunde lära sig läsa och skriva (många läroverk med förberedande skolor var privata, men folkskolan byggde på statlig lagstiftning och delfinansiering). Ganivets uppgifter om studenterna och universitetet var inte heller alla gånger helt korrekta. Han konstaterade att alla studenter, män som kvinnor, bar vit mössa och att de längre hunna fogade en stor svart tofs till mössan (polytekarnas tofs?).³⁰ Ganivet ger en positiv bild av studentkulturen och talar om verksamheten i det lilla palatset "Studenthus" och om student-

²⁷ Ibid., s. 102. [...un verdadero palacio de la Ciencia.]

²⁸ Ibid., s. 103. [Vilka minnen från vårt gamla Salamanca kom inte över mig där! Hur mycket sorg när man jämför dess dekadens med den ständigt växande rikedom i Uppsala! Universiteten i Köpenhamn, Kristiania, Lund och Helsingfors samlas regelbundet här för akademiskt solenna akter och broderliga banketter för att stärka den intellektuella sammanhållningen bland den skandinaviska rasen ...]

²⁹ Ganivet, s. 150–156.

³⁰ De kvinnliga studenterna hade börjat använda den vita studentmössan vid mitten av 1890-talet. Några år tidigare hade man experimenterat med en egen studentmössa för kvinnor. Se Marja Engman, *Det främmande ögat. Alma Söderhjelm i vetenskapen och offentligheten*, (Helsingfors 1996), s. 41.

korporationerna. Han skriver att en student i Finland "är en social och ekonomisk personlighet [individ]."³¹

Orsaken till att Ganivet tar upp universitetsväsendet i Finland är att han i lokaltidningen *El defensor de Granada* har ombetts kommentera hur det spanska universitetsväsendet skulle kunna reformeras. I brevet ger han följande omdöme om de spanska universiteten.

Nuestras Universidades son edificios sin ventilación espiritual. La ciencia que en ellas se recoge es nociva, porque no sirve para crear obras durables sino para armar el brazo de los pretendientes. [—]

Si se consignara en el presupuesto del Estado una cantidad para pensiones de estudios, bolsas de viaje y premios, no se adelantaría gran cosa, porque al venir el dinero de Madrid, vendría con él la lista de recomendaciones. En vez de enviar a Oriente a filólogos aptos para el estudio de las lenguas orientales, o a las clínicas más adelantadas de Europa a alumnos escogidos de la Facultad de Medicina, enviaríamos a viajar de balde a unos cuantos pania-guados, que no solo no harían nada bueno, sino que desacreditarían la Universidad que les subvencionase.³²

Ganivet hänvisar till det han anser vara ett korrumperat och otidsenligt system som inte bygger på individernas egen kapacitet utan på kontakter och medfödda privilegier. Han kritiserar det aristokratiska Spanien och låter förstå att ett meritokratiskt förfaringssätt skulle vara att föredra.

Ganivet kommer med en rad förslag till hur universitetsväsendet i Spanien kunde reformeras. "Planen jag har gjort *Grosso modo*, är inte min egen skapelse. Jag har inte gjort annat än hispanifierat den."³³, medger han och syftar på sina intryck från det kejserliga Alexanders-Universitetet i Helsingfors. Felipe

³¹ Ganivet, s. 154. [Un estudiante es una personalidad social y económica.]

³² Ibid., s. 151–152. [Våra Universitet är byggnader utan någon som helst andlig ventilation. Vetenskapen som idkas i dessa är skadlig, ty den aspirerar inte på att skapa vetenskapliga arbeten av bestående värde, utan på att fylla de tjänstsökandes meritförteckningar. [—]]

Om man ur statsbudgeten skulle bevilja medel för stipendier, resebidrag och pris, skulle framsteget inte vara märkbart, ty då pengarna skulle komma fram till Madrid skulle även en lista över erforderliga rekommendationer ingå. I stället för att skicka filologer som kan orientalska språk till Orienten, eller skicka de elever som har utvalts av den Medicinska fakulteten till Europas främsta kliniker, skulle vi skicka en hop med politikernytkyddslingar på en gratisresa. Förutom att detta inte skulle vara till någon nytta skulle dessa stipendiater även skämma ut sina egna universitet.]

³³ Ibid., s. 154. [El plan que yo he esbozado *grosso modo*, no es invención mía: yo no he hecho más que españolizarlo.]

Den spanske författaren Angel Ganivet, som var spansk konsul i Finland åren 1896–98, lät sig fotograferas i Helsingfors i Nyblins ateljé. (Museiverket)

Benicio Navarro talar i sin Uppsalaskildring uttryckligen om den skandinaviska rasen och den skandinaviska akademiska gemenskapen, och räknar även universitetet i Helsingfors till denna krets.

Framsteg inom naturvetenskaper, ett utvecklat museiväsen och en lagstiftning, som understödde tanken om vad man i dag kunde kalla ett kunskaps-samhälle, var attribut som de spanska skildrarna tillskrev länderna i norr. Tanken om vetenskapliga framsteg och fina muséer omfattade även S:t Petersburg. Biologen Odón de Buen³⁴ reste med tåg från Åbo till den ryska huvudstaden år 1887. Hans inställning till Ryssland och dess framsteg är kluven, en inställning som han delade med de flesta övriga spanska resenärer före och efter honom:

³⁴ Odón de Buen (född 1863) var vetenskapsman och innehade en professur i biologi vid Barcelonas universitet. Buen anses ha infört marinbiologin i Spanien. Han var även aktiv politiker och utnämndes till senator år 1907.

En pocos puntos se presenta más palpable el contraste entre lo nuevo y lo viejo, entre las aplicaciones prácticas del movimiento científico moderno y las instituciones políticas del pasado, como en esa inmensa población rusa que sirve de asiento al trono de los czares.³⁵

Odón de Buen har en negativ inställning till Rysslands politiska system och dess befolkning överlag. I det naturalhistoriska muséet finner han att samlingarna, om än omfattande, inte är av god kvalitet vad gäller konservering. Detta beror enligt honom på myndigheternas ignorans och likgiltighet. När Buen kommer till den botaniska trädgården blir han mera positiv i sina omdömen.

Notabilísimo, de los mejores de Europa, es el Jardín Botánico. Sus herbarios encierran abundantes colecciones del Turkestan, Afganistan, China y Japón. El herbario general es muy grande y el especial ruso completo [...] Nuestro Jardín Botánico es un mal huerto de aldea al lado del que cito. Sin duda el Czar dispensa especial protección á las plantas.³⁶

Den sista meningen är möjligen skriven i en ironisk ton. Visst kunde regenten intressera sig för växter men inte för folket, tycks författaren vilja få sagt mellan raderna. Ändå upplever Buen, liksom så många efter honom, att de vetenskapliga institutionerna i Ryssland överglänsar de mesta som finns hemma i Spanien. Således inlemdes även stormakten Ryssland i den allmänt omfattade föreställningen om de teknologiskt och vetenskapligt utvecklade samhällena i norra Europa.

Förutom i skolor, universitet och muséer synliggjordes det progressiva och moderna Norden genom tekniska framsteg. Nästan samtliga resenärer åkte tåg norrut via Paris. Ankomsten till Köln betydde även en ankomst till teknologins förlovade rike. Detta rike sträckte sig med järnvägen ända till Kiruna i norr och Sibirien i öster. Tåget var naturligt den första beröringspunkten med denna högklassiga teknologiska kultur och gav upphov till de första reflektionerna kring detta tema. Navarro omnämner de tredubbla elektrifierade spåren vid Kiels hamn, och om den första kontakten med svensk jord skriver han följande.

³⁵ Odón de Buen, *De Kristiania á Tuggurt*, José Matarredona (Madrid 1887), s. 93–95. [På få ställen ställs man inför så handgripliga kontraster mellan gammalt och nytt, mellan praktisk tillämpning av den moderna vetenskapen och politiska institutioner från det förgångna, som i detta enorma Ryssland som fungerar som säte för tsarennas tron.]

³⁶ *Ibid.*, s. 96–97. [Den botaniska trädgården är anmärkningsvärd och hör till de bästa i Europa. Herbarierna innehåller omfattande samlingar från Turkestan, Afganistan, Kina och Japan. Det allmänna herbariet är mycket stort och det ryska specialherbariet är komplett ... Vår

Con el primer tren sueco comenzamos á disfrutar las comodidades de una civilización extrarefinada. Los coches estan subdivididos en celdas para una ó dos personas y así podemos hacer el trayecto de diez y seis horas hasta Stockholmo [...] en unos coches y sobre una vía, que son los más cómodos que me han conducido.³⁷

Nöjda och imponerade spanska tågresenärer fanns det gott om. Angel Ganivet skrev att tågen i Finland nästan konkurrerade med de tyska om titeln som Europas bästa. Tanken om det rationella samhället i norr manifesteras även i andra observationer om tekniska framsteg. Officeren och romanförfattaren Manuel de Mendívil³⁸ lade i Stockholm märke till den höga telefontätheten. I reseskildringen *Países de niebla* (Länder av dimma, 1911) skriver han:

[...] teléfonos se encuentran á cada paso; los usa todo el mundo, no hay una sola casa que no lo tenga, lo cual se explica fácilmente, toda vez que allí cuesta el abono la inverosímil cantidad de 60 anuales coronas; [...]³⁹

Ett decennium tidigare hade Navarro observerat samma sak och han konstaterade att det knappast i hela Europa fanns en stad som hade en bättre och billigare telefonservice än Stockholm, ”... alla offentliga byggnader, inklusive vid gatornas vattenposter, hos tobakshandlarna etc, finns telefoner för allmänt bruk...”⁴⁰. Ganivet hade några år tidigare skildrat liknande tendenser i Helsingfors. Telefonen var som vilket annat hushållsredskap som helst i de

botaniska trädgård är ett ynkligt trädgårdsland jämfört med detta. Otvivelaktigt känner Tsaren speciellt för att skydda växterna.]

³⁷ N a v a r r o, s. 27. [Med det första svenska tåget börjar vi njuta av en långt utvecklad civilisations bekvämligheter. Vagnarna är indelade i hytter för antingen en eller två personer. På detta sätt kan vi resa på sexton timmar till Stockholm ... i sådana vagnar och på ett sådant spår, som är de mest bekväma jag någonsin upplevt.]

³⁸ Manuel de Mendívil, var förutom officer i den spanska marinens tjänst, även känd som författare och journalist. Han skrev tio kortare romaner samt två reseskildringar (*Países de niebla* 1911 och *Sombras* några år senare). Han omnämns som en ivrig resenär och han ansvarade sedan unga år för utgivningen av tidskriften *Alrededor del mundo* samt senare för utgivningen av den litterära tidskriften *Los Contemporaneos*.

³⁹ M a n u e l d e M e n d í v i l, *Países de niebla (viajes novelescos)*, Imprenta de Alrededor del mundo (Madrid 1911), s. 71. [...man påträffar telefoner överallt. Alla använder dem och de finns i alla hushåll. Detta går enkelt att förklara då årsraten går på det överkligt billiga 60 kronor...]

⁴⁰ N a v a r r o, s 131. [...En todos los establecimientos públicos, incluso los aguaduchos en la vía pública, las tabaquerías, etc., tienen su teléfono, al cual puede acudir todo el mundo,...]

finska hemmen och en diskussion i grupp kunde gott inbegripa en deltagare per telefon.⁴¹

Landskapet och folket

Beskrivningen av naturen och naturfenomen har en viktig roll i resebeskrivningar ända sedan upplysningen.⁴² Romantiken bibehöll intresset för naturen, men ändrade på betoningen av naturupplevelsen till det vilda och dramatiska.⁴³ 1890-talet innebar nyromantikens epok och naturen fick en framträdande roll som motiv inom olika konstgenrar. Samtidigt förändrades dock reseskildringarna under 1800-talets senare hälft. Från att tidigare ha intresserat sig för det exotiska började man allt mera beskriva graden av utveckling. Detta hade ett samband med imperialismens eurocentriska världemiljö, och betydde i de flesta fallen ett beskrivande av ociviliserade icke-europeiska folk.⁴⁴ Detta, av positivistiska och socialdarwinistiska tankegångar färgade, paradigm betydde delvis en återgång till upplysningens centrala idéer. Nu skulle man beundra det som den (västerländska) mänskliga anden och människohanden hade skapat. De spanska vittnesmålen beskriver i första hand graden av civilisation: städernas arkitektur, tågen, muséer, universitet och skolor. Då gruvingenjören Julio de Lazúrtegui anlände med tåg till stationen Polcirkeln, på väg till Kiruna från Stockholm, skildrade han följande intryck:

Desde Boden hasta Gellivara el paisaje resulta monótono con la repetición incesante de bosques ya menos frondosos, despertando el interés del viajero tan sólo la estación de Polcirkeln, donde empieza el Círculo Polar Artico, y también el pueblo de Gellivara [...] rincón del mundo que despierta viva sorpresa con su bonita estación, una iglesia original, casas de madera muy decentes, algunos chalets, un verdadero palacio, propiedad de la Compañía Minera, y un hotel como no hay en muchas capitales de provincia en España.⁴⁵

⁴¹ Ganivet, s. 90.

⁴² Se Ulf Sörensson, *Resan till sevärdheten* (Borås 1989), s. 35–40 och Korpela 1997, s. 314.

⁴³ Se Judith Adler, 'Origins of Sightseeing', *Annals of Tourism Research* 1/1989, s. 22–23, Urry, s. 11 och Leila Koivunen, 'Markkailijan maailman visualisoituminen', *HAik* 4/1997, s. 303.

⁴⁴ Holger Weiss, 'Främmande länder och främmande folk. Randanmärkningar till nyutkomna verk om Afrika och afrikaner', *HTF* 4/1998, s. 672.

⁴⁵ Julio de Lazúrtegui, *Una excursión minero-metalúrgica a Escandinavia*, Casa de misericordia (Bilbao 1898), s. 34. [Landskaper från Boden till Gällivara är monotont, med ett ständigt återkommande skogslandskap som blir mindre yvigt norrut. Det enda som väcker re-

Skribenten är uppenbart inställd på att beskriva utvecklingsgraden på de samhällen han möter. I sekelskiftets resenär kombineras denna tanke om civilisation och utveckling å ena sidan, och den romantiska upplevelsen av sublimes landskap och lokalbefolkning å andra sidan. Lazúrtegui, som i förordet noga antecknar vilken instuderingslitteratur han har begagnat sig av, redogör kort för Sveriges och Norges historia, geografi, statsskick, handelsstatistik, konstliv etc. Han kommenterar också, synbarligen utifrån turisguider, länderna som resemål. Under rubriken *El paraíso de los turistas* – Turisternas paradis – konstaterar han att Sverige kännetecknas av sina idylliska landskap, medan Norge erbjuder dramatiska fjordlandskap som väcker den romantiske betraktarens förundran. Norrmännen ansågs vara aktiva och framåtsträvande entreprenörer, medan svenskarna sågs som mera flegmatiska och rigida till sin karaktär. Några gick så långt att de jämförde denna karaktärsskillnad med skillnaden mellan det dramatiska fjordlandskapet och den lugna och stilla Mälarsjön invid Stockholm. Denna skillnad påvisas endast då man försöker förklara konflikten inom unionen Sverige-Norge, annars tillskrivs även svenskarna samma, positivt uppfattade, drag som norrmännen.⁴⁶ Måhända ville man beskriva en konflikt mellan ett aristokratiskt (svenskt) samhälle och ett demokratiskt (norskt) samhälle. Detta var en modell som var lätt att flytta till en spansk kontext.

De skandinaviska monarkierna beskrivs samtliga i första hand som demokratiska oaser som bebos av lugna och fredliga varelser. Den fungerande demokratin är inte enbart ett resultat av lagstiftning och politik, utan förklaringen anses ofta ligga i den skandinaviska folkkaraktären. Felipe Benicio Navarro skriver att brott mot liv eller egendom knappt var kända begrepp i Stockholm.

Aquí, como en toda Suecia, es un delito cosa tan extraordinaria, que – según dicen – no se guarda memoria actualmente del último cometido. El respeto á la propiedad ajena raya en lo inverosímil, y se manifiesta á cada paso en mil detalles. Por ejemplo: son desconocidas las rejas, y las grandes ventanas bajas no tienen otro cierre que vidrieras [...] Por lo demás, nadie usa cuchillo, ni arma alguna, ni se ven tiendas donde se vendan.⁴⁷

senärens intresse är stationen "Polcirkeln", där den arktiska polcirkeln börjar liksom även byn Gällivara ... ett hörn i världen som överraskar en med sin vackra stationsbyggnad, en orginell kyrka, trähus som är mycket skapliga, några stugor, ett verkligt palats som ägs av gruvbolaget samt ett hotell vars like inte står att finna i många provinshuvudstäder i Spanien.]

⁴⁶ Se bl.a. Navarro, s. 53–55;

⁴⁷ Navarro, s. 142–143. [Här, som i hela Sverige, är ett brott en så ovanlig företeelse att

Den allmänna tendensen hos samtliga skildrare är att tillskriva de skandinaviska folken en lugn karaktär som är förenlig med demokrati och fred. Storfurstendömet Finland inlemmas i detta mönster, medan Ryssland mycket tydligt lämnas utanför denna kategorisering. Angel Ganivet upplever att finländarnas demokratiska karaktär var starkare och mera betydelsefull än ”det medeltida statsskick” som var förhärskande i Finland.

Hay, pues elecciones, y hay un poder legislativo, representado por un Landtdag o Dieta, que se reúne cada tres años y que comenzará a funcionar en el próximo mes de enero. —¿Y cómo se ha llegado a tan despejada situación? ¿Han degollado ahí algún rey, o al menos, ya que reyes no los hay, a algún gran duque; ha habido revoluciones, motines o pronunciamientos? — Aquí no ha pasado nada, mis queridos discípulos.

[—] el país disfruta de tanta libertad práctica como si existiera el parlamentarismo puro, y está perfectamente gobernado. [...] La transformación de los sistemas políticos no depende de los cambios exteriores, sino del estado social: un pueblo culto es un pueblo libre; un pueblo salvaje es un pueblo esclavo...⁴⁸

Ganivet ser de finländska samhällsinstitutionerna och det uppenbart fungerande medborgarsamhället som nyckeln till den lyckliga politiken i Finland. Hans beröm av de finländska förhållandena skall ses mot bakgrunden av hans oro och kritiska inställning mot Spaniens politiska utveckling. Han tvekar inte att beskriva sina landsmän med epitetet barbarisk. Han hänvisar tydligt till radikala element, och främst då till den anarkistiska rörelsen som var speciellt framträdande i Ganivets hemprovins Andalusien redan under 1890-talet. Åt spanjorerna vill han ge exempel på ett samhälle som synbarligen fungerar ytterst demokratiskt trots att ingen aktiv ideologisk kamp för

— enligt vad de förtäljer — ingen kommer ihåg när det senast skulle ha begåtts ett sådant. Respekten för andras egendom snuddar vid det överkliga, och detta bevisas hela tiden i tusen detaljer. Ett exempel: Fönstergallren är okända här och de lägsta våningarnas fönster stängs endast med vanliga glasrutor ... därtill använder ingen kniv, eller några andra vapen överhuvudtaget, och man ser inga affärer där sådana skulle säljas.]

⁴⁸ G a n i v e t, s. 68–71. [Det förrättas val och det finns ett lagstiftande organ, representerat av en Landtdag eller Riksdag, som sammanträder vart tredje år och kommer att inleda sitt arbete nästa januari. — Hur har man kommit till en så ljus situation? Har de kanske halshuggit någon kung här, eller då det inte finns någon kung kanske någon storfurste? Har det varit några revolutioner, uppror eller kuppförsök? — Här har absolut inte hänt någonting mina kära lärjungar ... landet njuter av praktisk frihet, som om man hade ren parlamentarism, och landet styrs perfekt ... Förändringen av de politiska systemen beror inte på yttre förändringar, utan på det sociala tillståndet: ett kultiverat folk är ett fritt folk medan ett vilt och barbariskt folk är ett slavfolk ...]

frihetsideal utkämpas på gator och torg. Ganivet, liksom övriga reseskildrare, ville visa fördelen med evolution framom revolution.

Inställningen till Ryssland var annorlunda. Indelningen i det fattiga och ignoranta folket och en utsugarelit är genomgående bland de spanska reseskildrarna. Odón de Buen hade sommaren 1887 observerat det ryska folket. Han besökte bl.a. Kasankatedralen och Isakskatedralen.

En todas ellas hay un exenso de lujo, de magnificencia, que contrasta con la miseria del pueblo que sostiene tanto esplendor con su estupidez. Causa verdara lástima ver aquel pueblo andrajoso hincar la rodilla ante altares de plata y columnas de malaquita [...] solo los actos de esas viejas beatas tan ridiculizadas en España pueden compararse con los actos que he visto practicar á los hombres en las catedrales de Petersburg.⁴⁹

Mötet med den kejsrerliga huvudstaden och det ryska folket var inte ett möte med ett socialpolitiskt idealsamhälle, likt det man beskrev från Skandinavien. Vetenskapsmannen Odón de Buen förespråkade progressiva ideal (han kom att utestängas ur den katolska församlingen i Barcelona på 1910-talet) och för honom representerade den starka religiositeten allt det han bekämpade i sitt hemland.

Den nordiska kvinnan

Kvinnans ställning i det nordeuropeiska samhällena hör till de teman som väckte stor uppmärksamhet bland de spanska reseskildrarna. Kvinnan från Norden var frigjord, utbildad och arbetande. Detta avvek markant från den roll som kvinnorna förväntades ha i det traditionella spanska samhället. Den nordeuropeiska (och nordamerikanska) kvinnan har ända fram till i dag beskrivits enligt en viss stereotyp.⁵⁰ Denna stereotyp vittnar främst om den nordiska kvinnan som en självständig aktör i det sociala livet. Kvinnan från Norden upplevdes som ett typexempel på det moderna och frigjorda kvinnoidealet. I den spanske författaren Ricardo Leóns roman *Los centauros* (Kentaurerna, 1912) säger den kvinnliga huvudgestalten Raquel åt sin fästman Jorge:

⁴⁹ Buen, s. 99. [I dessa samtliga finns det en övermått av lyx, av storslagenhet, som kontrasterar mot misären hos folket som upprätthåller all denna prakt i sin ignorans. Det är sorgligt att se detta folk, klätt i trasor, knäböja sig framför silveraltare och malakitkolonner ... endast beteendet hos dessa i Spanien så förlöjligade gamla fromma, kan jämföras med det jag sett människor göra i katedralerna i Petersburg.]

⁵⁰ Serrano, s. 154.

Yo soy una mujer a la moderna, comm'il faut [...] Vosotros los españoles andáis muy atrasados de noticias. A mí me gusta el amor libre y sin costas. He leído a Ibsen y "obedezco a mi propia ley", procurando la "alegría de vivir" [...] Soy una mujer sincera, "comprensiva", emancipada de los prejuicios de mi sexo [...] defensora de la libertad del espíritu [...] Aprende, Jorge, aprende esta filosofía, que es la más cómoda del mundo.⁵¹

Den kvinnliga huvudpersonen, som är en skapelse av en manlig spansk författare, identifierar sig med kvinnorna ur Ibsens dramer. De spanska rese-skildrarna ger en liknande bild. Det är dock inte bara en sexuell frigörelse som tillskrivs de nordiska kvinnorna, utan kvinnans jämlikhet i samhället beskrivs ingående. Manuel de Mendívil hade publicerat sina skildringar om den norska kvinnan ett år före Leóns roman gavs ut.

En suma las noruegas pasean como les da la gana, porque es preciso no olvidarse de que en este país la mujer nace, vive y muere perfectamente libre; casada ó soltera, entra y sale, va y viene, se dedica á la enseñanza, á la jurisdicción ó á la medicina, y hasta ocupa puestos antaño vinculados por y para los hombres; en el Ayuntamiento de Christianía, sin ir más lejos, hay dos concejales que son hembras.⁵²

Från Sverigen skrev Felipe Benicio Navarro i liknande tongångar:

[...] la mujer ha sustituido, con ventaja en muchos casos, al hombre; así como en las Universidades pueden dar y dan cursos de Derecho civil, y asistir á las aulas como los muchachos, cortándose el pelo y llevando la gorrita blanca de estudiante, así en muchos oficios manuales la mujer ha reemplazado al hombre y parece como que se vá borrando la línea divisoria de los sexos.⁵³

⁵¹ Ricardo León, *Los centauros* (Madrid 1912), s. 131. Se även *Historia general de España y América*, band XVI, (Madrid 1982), s. 352–353. [Jag är en modern kvinna, comm'il faut [sic!] ... Ni spanjorer är mycket efterblivna vad gäller nymodigheter. Jag tycker om den fria kärleken utan band. Jag har läst Ibsen och "jag lyder min egen lag", och eftersöker "livets glädje" ... Jag är en ordentlig kvinna, "förstående", befriad från fördomarna mot mitt kön ... försvarare av av andens frihet ... Lär dig, Jorge, lär dig denna filosofi som är den mest bekväma i hela världen.]

⁵² Mendívil, s. 37–39. [Norskorna rör på sig som de har lust, och det är viktigt att inte glömma att i detta land föds, lever och dör kvinnan totalt fri; vare sig hon är gift eller fröken, kommer och går hon fritt. Hon ägnar sig åt utbildning, juridik eller medicin, och hon t.o.m. sköter poster som tidigare var förbehållna för män. I Kristianias stadsfullmäktige sitter i dag två kvinnor.]

⁵³ Navarro, s. 135. [... kvinnan har bytt plats, med fördelaktiga resultat i många fall, med mannen; som vid Universiteten där de kan ta och faktiskt tar kurser i civilrätt. De sitter i före-

Den frigjorda, välutbildade och arbetande kvinnan fann man även i Finland och Ryssland. Ganivet skrev att Don Juan, för att erövra de finska kvinnornas hjärtan, istället för att deklamera passionerade diktstrofer, hellre skulle kunna argumentera som en sofist. Det var nämligen så att den lokala Doña Inés var överhopad med akademiska diplom.⁵⁴ Den moderna kvinnan hittade man ävenså i S:t Petersburg. Manuel de Mendivil delgav sina spanska läsare att de ryska kvinnorna var "utbildade *á la yanqui* eller ... *á la rusa* (kanske det är det samma) och de är fria med en framåtanda som sällan är försiktig; hon räds ingenting".⁵⁵ Den enda skillnaden som Mendivil fann var att den ryska kvinnan rökte aromatiska cigaretter, annars tillskrevs hon samma fria position i samhället som de skandinaviska medsysterna.

För de spanska resenärerna symboliserade den frigjorda och utbildade nordiska kvinnan modernitet och framsteg i samma mån som tåg och telefoner gjorde det. Alla var inte lika ivriga över att föra med sig denna modell till Spanien, men som ett tecken på nya vindar i samhället gavs denna fråga ett stort utrymme i samtliga skildringar. Temat var intressant läsning, oberoende vilka åsikter man förfäktade. Denna exotikfaktor gjorde kvinnotemat till ett tacksamt ämne att skriva om. Om man jämför de spanska resebeskrivningarna från åren 1890–1910 med den spanska diplomatiska korrespondensen från legationen i Stockholm och konsulatet i Helsingfors, framgår det att kvinnofrågan inte gavs lika stor uppmärksamhet i den diplomatiska korrespondensen (däremot rapporterade man noggrant arbetar- och fackföreningarnas agerande i Nordeuropa).⁵⁶

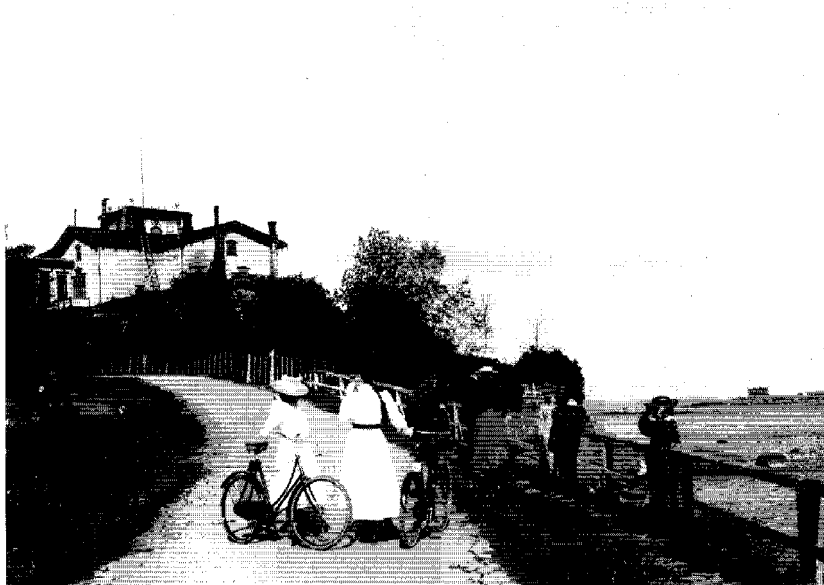
Inställningen till den nordiska kvinnan var kluven. Samtidigt som man beundrade samhällets framstegsgrad, fasade man över vad man upplevde som kvinnoemancipationens skadeverkningar. Angel Ganivet kommenterade de ogifta kvinnorna ur ett kritiskt perspektiv:

läsningssalarna med de manliga ynglingarna, låter klippa sitt hår och bär den vita studentmössan. Inom många praktiska yrken har kvinnorna ävenså tagit männens plats och det verkar som om skiljelinjen mellan könen håller på att suddas ut.]

⁵⁴ Ganivet, s. 103.

⁵⁵ Mendivil, ss. 59. [Educada á la yanqui ó ... á la rusa (quizá sea lo mismo) es libre y desenvuelto, muy rara vez gazmoña, no se asusta de nada ...]

⁵⁶ Detta framgår åtminstone ur den diplomatiska korrespondensen från Stockholm (samt Kristiania och Köpenhamn, som även hörde till den spanska legationssekreterarens bevakningsområde) under tiden 1890–1904. Spanska utrikesministeriets arkiv i Madrid, Correspondencia, Embajadas: caja H 1750.

Damer med cyklar i Brunnsparken i Helsingfors ca 1890. Angel Ganivet bodde under sin vistelse i Finland just i Brunnsparken, där hans umgängeskrets främst bestod av kvinnor. I Ganivets Finlandsskildring kom de cyklande finländska kvinnorna att framstå som sinnebilderna för den frigjorda kvinnan i Norden. (Helsingfors stadsmuseums bildarkiv)

De estas mujeres sueltas, algunas se encariñan con la vida libre y sacuden el yugo masculino: comienzan por hablar mal de los hombres; luego compran una bicicleta, y, por último, se cortan el pelo [...] el prosaismo de sus ocupaciones les quita la gracia y delicadeza de la expresión [...]⁵⁷

Den panlatinistiska kritiken

Alla uppfattade inte den nordiska förebilden som positiv och eftersträvansvärd. Spanjorernas uppfattning av folken i norr kan indelas i tre kategorier. Förutom den idealiserande bilden som ovan har beskrivits, finns även tanken

⁵⁷ Ganivet, s. 104–105. [Av dessa ensamstående kvinnor känner vissa sig tilltalade av det fria livet och de kasta bort det manliga oket: de börjar genom att tala illa om män; senare köper de en cykel, och till sist klipper de håret ... det prosaiska i deras praktiska göromål fråntar dem all grace och feminina känslighet...]

om norborna som barbariska kättare med gotiskt krigarblod,⁵⁸ samt bilden av de nordliga folken som enkelspåriga rationalister som är inkapabla att uppfatta andelivets metafysiska subtiliteter. Den sistnämnda kategoriseringen aktualiseras under 1800-talets sista decennier i Sydeuropa. Denna epoks allmänna vurm för rasbiologiska utvecklingsteorier resulterade i en rad pan-nationalistiska rörelser. I den mediterranska sfären utvecklades en panlatinistisk idériktning som siade om en ny vår för de hårt drabbade latinska folken. Frankrikes förlust mot Preussen år 1871 och de italienska förlusterna i Abessinien år 1896, hade ökat pessimismen bland i latineuropéerna. Spaniens förlust år 1898 ökade de defaitistiska stämningarna ytterligare. Tanken om att den latiska rasen inte var lika kapabel som den ariska vann snabbt terräng.

Panlatinismen hade uppstått ur ett kulturellt samarbete mellan poeter och trubadurer, eller s.k. *felibres*, från Provénce (Provenza) och Katalonien (Catalunya) redan på 1860-talet.⁵⁹ Poeten Frédéric Mistral (han använde själv den provencalska formen Fredric) var en av centralfigurerna för denna rörelse som ordnade latinska festivaler och inspirerade grundandet av panlatinistiska tidskrifter och sällskap.⁶⁰ Mistral hade år 1862 publicerat dikten *Ode à la race latine*:

Relève toi, Race latin
Sous la chaleur du soleil
Le raisin brun bout dans la cuve
Et le vin de Dieu va jailler.⁶¹

Som ett motdrag mot den antagna germansk-skandinaviskt-anglosaxiska dominansen utvecklades bland panlatinisterna en egen organisk historieuppfattning. Angel Ganivet är en utmärkt representant för denna organiska historiesyn som sattes i panlatinismens tjänst. I sitt huvudverk *Idearium español* från år 1896, skrev Ganivet:

⁵⁸ Om att så var faller ännu på 1960-talet vittnar María Serrano: Se Serrano 1992, s. 152.

⁵⁹ Om panlatinism se Lily Litvak, *Latinos y anglosajones: origenes de una polémica*, Puivill (Barcelona 1980).

⁶⁰ Mistral delade nobelpriset i litteratur med den spanske pjäsförfattaren José Echegaray år 1912.

⁶¹ Frédéric Mistral, *Les Cahiers de la collette*, (Paris 1931). Se även Litvak 1980, s. 16.

[...] aunque inferiores en cuanto á la influencia política, somos superiores, más adelantados en cuanto al punto en que se halla nuestra natural evolución; por el hecho de perder sus fuerzas dominadoras (y todas las naciones ha de llegar á perderlas), nuestra nación ha entrado en una nueva fase de su vida histórica y ha de ver cuál dirección le está marcada por sus intereses actuales y por sus tradiciones.⁶²

Panlatinismen ville revitalisera den latinsk-mediterranska kulturtraditionen. I detta ingick en monopolisering av antikens kulturarv. Denna kulturtradition ansågs vara förmer än den nordeuropeiska (protestantiska) kulturen, som uppfattades som allför centrerad kring materiella värden. Den latinska sensualiteten skulle övervinna den torra kapitalismen från norr, en motsättning som inte minst upplevdes i Amerika. I Angel Ganivets *Cartas finlandesas* kan tydliga panlatinistiska drag skönjas. Ganivet frågar hur man egentligen skall definiera begreppet framsteg, och han kommer till den slutsatsen att man i Finland har en allför enkel och materiell uppfattning om vad som för mänskligheten framåt. Han påpekar att intellektuell verksamhet, som inte är nyttig i en sträng utilitaristisk mening, kan vara viktig på lång sikt. Han hyser starka aversioner mot präktiga vardagssysslor som gräsklippning.

A mi no me gustan estos excesos; y, si por mí fuera, la hierba crecería a sus anchas hasta que le llegara la hora de agostarse [...] En Atenas no fue conocido el entarugado, y andaban por las calles personas de más viso que las de hoy se echa uno a la cara: quizá, si allí se hubieran dedicado a afeitar jardines y a adoquinar calles, hubieran desaparecido sin dejar rastro.⁶³

Ganivets vittnesmål representerar den kritiske panlatinistens syn på folken i norr. Denna syn var negativt inställd mot de nordeuropeiska folkens praktiska läggning och misstrorde deras förmåga till abstrakt tänkande. Panlatinismen ställde den mediterranska sensibiliteten mot den germanskt-anglosaxiska kantigheten. Ganivet var dock inte enbart panlatinist; han tog även upp

⁶² Ganivet, *Idearium español* (Madrid 1990) s. 157. , s. 33.[... även om vi är underlägsna i politisk makt, är vi överlägsna på den punkt där vår evolution befinner sig; genom att vi förlorat vår styrka att dominera (och alla länder kommer att förlora denna styrka någon dag), har vårt land kommit in i en ny fas i sitt historiska liv. Nu återstår att se vilken framtid som landet, beroende på dess aktuella intressen och dess traditioner, går till mötes.] Se även Stadius 1997

⁶³ Ganivet 1998, s. 87–39. [Jag tycker inte om dessa överdrifter, och om jag fick bestämma skulle gräset få växa tills det torkar till hö ... I Aten kände man inte till konsten att belägga gator och där spatserade ändå klart mera imposanta personer omkring än dem man brukar påträffa i dag: Kanske är det så att om man där skulle ha ägnat sig åt att raka trädgårdar och belägga vägar, skulle arenorna ha försvunnit utan att lämna något bestående minne efter sig.]

sådant han uppfattade som positivt i det finländska samhället. I förhållande till de övriga Nordenskidrarna framstår han dock som den främste representanten för en kritisk panlatinistisk syn på länderna och folken i norr.

Sammanfattning

Kontakterna mellan Spanien och Norden har generellt sett varit sporadiska. För spanjorerna har regionerna i norra Europa varit tämligen dåligt kända och upplevts som perifera. Spanjorernas bild av länderna i norr kan indelas i tre kategorier. För det första har det katolska Spanien sedan reformationen förknippat nordborna med protestantism. Under trettioåriga kriget skapades aktivt en Nordenbild i Spanien. Sverige och Spanien var då två viktiga aktörer på den europeiska krigsarenan. Uppfattningen om det protestantiska kätteriet som en symbol för ondska och barbari, har överlevt bland de katolska spanjorerna fram till 1900-talet.

För det andra har spanjorer, liksom många andra syd- och kontinentaleuropeiska folk, upplevt Norden som ett utopiskt arkadia där det dygdiga folket lever i lycklig harmoni. Denna föreställning förekommer redan under antiken bl.a. i legenden om Hyperboreas – landet bortom nordanvinden – där folk lever ett liv utan trångmål och sorger. Under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal valde många resenärer att se Norden med just denna romantiska idé som ledmotiv.

Kring sekelskiftet 1900 fick dock denna föreställning om Norden nya dimensioner. Både den tekniska och samhällliga ingenjörskonsten i nordisk tappning väckte stor beundran hos spanska reseskidrare. Välfungerande telefontät och tågförbindelser samt den höga graden av läs- och skrivkunnighet symboliserade framsteg och modernitet. Den av spanjorer starkt upplevda kvinnoemancipationen ökade ytterligare känslan av Norden som ett progressivt arkadia.

Det var dock inte endast det egna samhället som kunde kritiseras genom de positiva idéer man fick i norr, utan också den nordeuropeiska världen kunde nagelfaras i en jämförelse med civilisationen i söder. Den tredje kategorin av uppfattningar om Norden som var förhärskande i Spanien för ett sekel sedan, var den kritiska synen på nordborna som enkla materialister. I enlighet med den panlatinistiska rörelse som uppstod i Sydeuropa och Sydamerika, var nordeuropeerna och deras nordamerikanska bröder och systrar oförmögna att förstå verklighetens alla metafysiska och subtila dimensioner. Nordborna var enligt denna syn enkelspåriga rationalister som för tillfället hade nått en

ekonomisk och politisk hegemoniposition, men inte besatt en djupare förståelse för att skapa en varaktig civilisation.

De resebeskrivningar som kring sekelskiftet 1900 författades av spanjorer om länderna i norr, gav uttryck för en nästan genomgående beundran för ett progressivt idealsamhälle. De flesta författarna hörde till någon form av progressiva politiska grupperingar i Spanien och följaktligen hade de ett intresse av att beskriva idealsamhällen som fungerade på ett sätt som man önskade att det egna landet också skulle fungera. De spanska resenärernas blick och litterära vittnesmål präglades av dessa premisser.

GRANSKNINGAR

Statistisk forskning om invånartalet i svenska städer under nya tiden

Sven Lilja, *Historisk tätortsstatistik. Del 2. Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal.* Utg. Lars Nilsson. 198 s. + tabeller. Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholm 1996.

Sven Lilja har efter mångårigt forskningsarbete gett ut ett verk som presenterar invånartalet i alla det svenska rikets 121 städer under nya tiden. Detta är en betydande insats, tidigare har det nämligen varit svårt att få tag på jämförbara uppgifter om befolkningsutvecklingen i olika städer. Detta är också internationellt sett ett intressant ämne. Under senare år har många forskare börjat intressera sig för undersökningar om små städer, en kategori som alla städer i det svenska riket, förutom Stockholm, faller under.

Uppgifter om folkmängden är en central statistisk källa och utgör det viktigaste jämförelseobjektet i befolkningshistoriska undersökningar om städer. Det är därför viktigt att försöka ta reda på uppgifter om folkmängden, även om det svenska befolkningsmaterialet före 1700-talets mitt inte egentligen är gjort med tanke på folkbokföring. I bokens inledning presenterar Lilja kort åtta olika metoder att undersöka städernas folkmängd före befolkningsstatistikens tider. Arealmetoden, funktionsmetoden, rangordningsmetoden och inferensmetoden (interpolering av en senare tidpunkt på en tidigare) kan användas då det inte finns någon form av källor angående folkmängden. Folkmängder under nya tidens början kan lämpligen undersökas genom studier av hushållens antal, de mantalsskrivna invånarnas antal eller antalet födda och döda.

Lilja har valt att beräkna folkmängden genom mängden hushåll, vilket han motiverar med att det från äldre vasatid endast finns uppgifter om just hushållens antal. Motiveringen är på många sätt acceptabel. Syftet har varit att studera folkmängdens utveckling under en lång tidsperiod och därför hålla materialet så jämförbart som möjligt. Hushållet var också den centrala enheten i samhället under tidig modern tid. Dessutom saknas personbaserade uppgifter angående städerna i det gamla danska området.

Det sistnämnda problemet hade Lilja kunnat undvika genom att lämna de sydsvenska städerna utanför undersökningen före 1640- och 1650-talen då de blev svenska. Den annars mycket systematiskt hållna undersökningen gör en annan logisk kullerbytta då Nyslott och Villmanstrand, som förlorades i

frederna 1721 och 1743, inte har beaktats efter föreningen med Ryssland, medan Viborg och Fredrikshamn har studerats under hela undersökningsperioden, t.o.m. år 1810.

Lilja motiverar inte undersökningens tidsramar, men till stor del beror de på källäget. Folkmängdsuppgifterna för 1500-talet grundar sig framför allt på räkenskaperna för Älvsborgs lösen. Dessa uppgifter har Lilja inte undersökt själv, utan han litar främst på uppgifterna hos H a n s F o r s s e l l och i olika stadshistoriska verk. Det hade kanske lönat sig att kontrollera dessa med några stickprov. Största delen av Finlands silverskattelängd från år 1571 är t.o.m. tryckt. Uppgifterna om folkmängden i Vadstena hade också kunnat jämföras med den tänkebok som J. V. E r i c s s o n har publicerat. I den är stadens skattepliktiga borgare nämnda under flera år.

I tabell två i Liljas bok presenteras städernas folkmängd samlat under valda år. Mängden har beräknats genom medeltal från flera år för att på så sätt undvika tillfälliga udda uppgifter. Läsaren får med hjälp av tabellen snabbt en uppfattning om städernas folkmängd. Liljas här framförda beräkningar skiljer sig delvis mycket från tidigare uppgifter. Enligt honom uppgick Stockholms folkmängd på 1570-talet till 9 100, medan man tidigare har räknat med en tredjedel av denna summa. Folkmängden i rikets näst största stad, Åbo, har i Liljas beräkningar krympt i motsvarande mån från dryga 3000 med en tredjedel.

De nya uppgifterna om städernas folkmängd kommer säkerligen att väcka debatt. En av bokens starka sidor är dock att Lilja på ett mycket tydligt sätt presenterar hur han har kommit fram till sina resultat och vilka metoder han har använt. Författaren är medveten om de problem hans metod att utgå från hushållen medför, ibland hamnar en betydande del av befolkningen utanför statistiken. Olika befolkningsgrupper som har befriats från skatt på olika grunder förändrar naturligtvis folkmängden kraftigt. Min erfarenhet har visat att man i ett väldigt tidigt skede tog upp stadens fattiga och andra skatteoförmögna i längderna i de svenska och finska städerna. Framtida undersökningar på detta område kan därför leda till ytterligare förändringar i beräkningarna. Jag kan dessutom inte tro att städernas mantalslängder är särskilt "opålitliga" som källor. Sannolikt antecknades uppgifterna noggrannare än på landsbygden. Största delen av forskningen kring mantalslängder berör dock just landsbygden.

Städernas folkmängd och tillväxt är ett metodiskt intressant och värdefullt experiment, som förhoppningsvis inspirerar till flera undersökningar på detta mycket intressanta men okända tema. Sven Lilja har skapat en god grund för fortsatt forskning, som inte kommer att kunna ignorera hans uppgifter.

Petri Karonen

Karl XII:s ryska fälttåg och svenska krigsfångar i Ryssland

Minnet av Poltava. Ögonvittnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg. I urval och med förord av Peter Englund. Atlantis. 310 s. Stockholm 1998.

Carl Pipers och Carl Gustaf Rehnschiölds mottagna brev 1709–1713. Utgivna genom Lars Otto Berg. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Handlingar 20. 192 s. Stockholm 1997.

Slaget vid Poltava 1709 och de svenska krigsfångarnas öde i Ryssland under stora nordiska kriget är ämnen som har ventilerats av många svenska historiker under 1800- och 1900-talen. De klassiska skildringarna av slaget vid Poltava är Ernst Carlsons uppsats från år 1897 och band III i Generalstabens *Karl XII på slagfältet*. Den mest kända framställningen över Poltavaslaget har dock skrivits av Peter Englund. Hans populärvetenskapliga bok från år 1988 *Poltava* blev en verklig bästsäljare. När det gäller de svenska fångarna i Ryssland är ett klassiskt arbete Per Sörenssons uppsats 'Grefve Carl Piper och svenskarna i rysk fångenskap' i *Karolinska förbundets årsbok* 1912. Därtill kan nämnas att Alf Åberg har skrivit böcker och uppsatser om karolinerna i Ryssland. I Karolinska förbundets årsböcker finns en mängd uppsatser om såväl Poltava som krigsfångarna i Ryssland¹

Tio år efter sin succédebut återkommer Peter Englund till Poltava i en bok med titeln *Minnet av Poltava*. Boken innehåller fem transkriberade ögonvittnesskildringar från det ryska fälttåget. Fälttåget eller vägen till Poltava började i augusti 1707 då Karl XII:s armé bröt upp från Sachsen för att tåga österut. Målet var Moskva. Att rycka fram till Moskva var emellertid lättare sagt än gjort. Ryssarna använde sig av den brända jordens taktik, med den påföljd att försörjningsläget blev prekärt för den svenska armén. Ett bakslag för Karl XII

¹ Ernst Carlson, 'Slaget vid Poltava och dess krigshistoriska förutsättningar enligt samtida källor', *Historiska studier. Festskrift tillägnad Carl Gustaf Malmström* (Stockholm 1897). Av artiklarna i *Karolinska förbundets årsbok* kan nämnas: Einar Carlsson, 'Karl XII och kapitulationen vid Perevolotjna' (1940); Einar Carlsson, 'Det svenska högkvarterets planläggning av slaget vid Poltava' (1947); Eric Tengberg, 'Karl XII i Ukraina våren 1709' (1948); Willy Kleen, 'Poltavaslagets strategiska inramning' (1949); Gustaf Petri, 'Slaget vid Poltava' (1958); Per Sörensson, 'De karolinska fångarnas hemfärd från Ryssland' (1923); Samuel E. Bring, 'Karolinernas kyrka i Tobolsk. Några anteckningar till en bild'; Margit Franck 'Karolinernas skola i Tobolsk' (1987) Erik Sandstedt, 'Till frågan om förhållandet mellan Carl Piper och Jöran Nordberg' (1995). Alf Åberg har bl.a. utgett: *Karolinerna och Österlandet. Karl XII:s krigare i rysk fångenskap och på upptäcktsfärder i Orienten och Sibirien* (1967) och *Fångars elände, karolinerna i Ryssland 1700–1723* (1991).

var också att den proviant som Adam Ludvig Lewenhaupts kår skulle hämta till huvudarmén aldrig nådde fram. I juni 1708 hade kåren på ca 12 000 man börjat marschen från Livland till huvudarmén. Marschen gick långsamt på grund av det stora antalet proviantvagnar. Den 29 september blev Lewnhaupts kår anfallen av ryssarna vid byn Lesnaja, varvid all proviant gick förlorad och manskapet decimerades till hälften av det ursprungliga. Som en följd av den trängda försörjningssituationen blev den svenska armén tvungen att hösten 1708 söka sig söderut mot Ukraina. Här gick man i vinterkvarter. Skärmtytlingar mellan svenska och ryska styrkor förekom dock ofta. Vintern var extremt sträng och decimerade den redan tidigare försvagade svenska armén. På våren 1709 stod det klart att planerna på ett fälttåg mot Moskva måste skrinläggas. I väntan på förstärkningar för ett avgörande fältslag började den svenska armén belägra staden Poltava. Tsar Peter I:s huvudarmé kom i juni staden till undsättning. Den 28 juni gick den svenska armén till attack och slaget vid Poltava utkämpades. Svenskarna blev slagna i grund, och de soldater och officerare som inte fick sätta livet till i själva slaget eller råkade i rysk fångenskap retirerade söderut längs floden Vorsklas västra strand. Armén samlades några dagar senare vid byn Perevolotjna där Vorskla flöt ut i Dnepr. Här kapitulerade de svenska trupperna för en rysk styrka den 1 juli. Endast kungen själv med omkring 1300 man lyckades undgå fångenskap genom att ta sig över Dnepr och därefter till Turkiet. Bland de tillfångatagna vid Poltava märks chefen för fältkansliet greve Carl Piper och fältmarskalk Carl Gustaf Rehnschiöld. Vid Perevolotjna tillfångatogs general Adam Ludvig Lewenhaupt till vilken kungen hade överlåtit befälet då han begav sig över floden.

Det är dessa händelser som ögonvittnesskildringarna i Englunds nyttkomna bok handlar om. Englund medger att det inte har varit lätt att välja ut de fem berättelserna. Det finns ett relativt stort antal dagböcker, memoarer och levnadsskildringar skrivna av sådana som var med vid Poltava. Så gott som alla har publicerats, de flesta i serien *Karolinska krigares dagböcker*. Även berättelserna i Englunds bok har tidigare blivit publicerade. Han försvarar sin nytutgivning med att källpublikationernas upplagor var små. De var inte heller ämnade för den stora allmänheten, vilket definitivt är fallet med Peter Englunds bok. I sitt urval följde Englund den principen att ögonvittnesskildringarna skulle vara gjorda av män relativt långt ned i hierarkin. Englund skriver att "deras bild av det skedda är ofta mer omedelbar och mindre tendentiös än den som de stora männen i toppen lämnade efter sig." Eventuellt förhöll det sig på det sättet. Jag tycker att hans urval är motiverat ur den synvinkeln att berättelserna är skrivna av män som dagligen konfronterades med de gemene soldaterna. Trots att dessa män var officerare eller innehade en civil tjänst inom armén var deras liv och leverne under kriget mycket mera snarlikt de meniges än det högre befälets.

I boken återges en levnadsbeskrivning av fänriken Alexander Magnus Dahlberg, samt fyra dagböcker, skrivna av skrivaren J. M. Norsbergh, fänriken Anders Pihlström, fältprästen Sven Agrell och fänriken Robert Petre.

Dahlberg var brorson till den berömda krigaren och konstnären Erik Dahlberg. Alexander var 22 år gammal då det ryska fälttåget började. Han tjänstgjorde vid Västerbottens regemente och tillfångatogs vid Poltava. Han återvände till Sverige år 1713 och dog 87 år gammal år 1772. Norsbergh anslöt sig år 1706 till den svenska armén i Sachsen. Han hade fått anställning som skrivare åt en vicekorpral vid drabantkåren. Vid Perevolotjna fick han till uppdrag att med drabantkassan och räkenskaperna bege sig över floden Dnepr. Förklädd till soldat placerades han av säkerhetsskäl i samma båt som självaste Karl XII. Norsbergh återvände till Sverige år 1711. Anders Pihlström hade nyss befordrats till fänrik då det ryska fälttåget började. Han var då trettio år gammal och tjänstgjorde vid Dalregementet. Vid Poltava blev han tillfångatagen, och han kom sedan att tillbringa tretton år i fångenskap i Ryssland. Större delen av tiden vistades han i Tomsk i Sibirien. I juni 1722 fick han återvända till Sverige. Hemresan räckte nästan ett år. Han anlände till Stockholm i maj 1723 och dog sex år senare. Sven Agrell var son till en kyrkoherde. Han anlände i maj 1707 till den svenska armén i Sachsen. I april 1708 blev han fältpräst i Skaraborgs regemente. Detta regemente blev nästan förintat vid Poltava. Agrell var en av de få som efter dramatiska omständigheter lyckades ta sig över floden Dnepr. Han dog i Turkiet år 1713. Robert Petre var son till en borgare. Han värvades till menig soldat i Hälsinge regemente år 1702. Han ingick i Lewenhaupts kår, och i slaget vid Lesnaja sårades han. Efter ankomsten till huvudarmén blev Petre och de andra "hälsingarna" förlagda till Dalregementet. Petre följde sedan med detta regemente till Poltava. Under slaget togs han till fånga av ryssarna, och tillbringade sitt liv i fångenskap fram till fredsslutet 1721. Han dog år 1725, fyrtio år gammal.

Av de i Englands bok återgivna berättelserna är Petres den överlägset längsta. Hans dagbok upptar drygt 150 sidor, mera än de fyra övriga berättelserna tillsammans. Det är en aning överraskande att Englund när han har gjort sitt urval har tagit med Petres dagbok. För det första skiljer den sig från de andra eftersom den är betydligt längre, och för det andra avbryts dagboksanteckningarna abrupt några dagar före Poltavaslaget. Eftersom kärnan i Englands bok är Poltava får man det intrycket att klimax uteblir. Å andra sidan kan man nog försvara Englands val. Genom Petre får man en bild av Lewenhaupts företag, och dessutom ger Petre intressanta skildringar av vardagslivet i armén. Han redogör bl.a. för underhållsproblemen och den svenska arméns attityder mot civilbefolkningen. Petres dagbok är dock inte den enda berättelsen i boken där man får läsa om vardagsliv och kontakter med civilbefolkningen. I Dahlbergs levnadsbeskrivning berättas bl.a. om barnfödsel och kärlek. Det framgår med all tydlighet att soldaterna också kunde visa medlidande och barmhärtighet mot en främmande, fientlig befolkning.

Det går inte att förneka att de valda ögonvittnesskildringarna är intressanta på många sätt. Det är också bra att Englund i sitt förord uppmärksammar läsaren på de problem som är förknippade med denna typ av källmaterial. Hans bok är ju riktad till den stora allmänheten. För historieforskaren ger

boken inget nytt. Levnadsbeskrivningen och dagböckerna har tidigare blivit publicerade, och de har flitigt utnyttjats av forskare. Detta gäller framför allt Petres och Pihlströms berättelser. Boken hade blivit intressant för forskare ifall berättelserna hade försetts med kommentarer.

Det är uppenbart att Peter Englund har velat göra det lätt för sig. Det enda självständiga arbetet utgörs av ett 17 sidor långt förord. Dessutom ger han en kort presentation av varje författare och en förklaring på svåra ord i slutet av boken. I boken finns inte en enda karta eller illustration. I inledningskapitlet saknar jag en kort redogörelse över det ryska fälttåget. Avsaknaden av en sådan samt kommentarer och kartor gör att det är mycket svårt att förstå sammanhången. De ortnamn som nämns i boken är många gånger omöjliga att placera utan karta, och det måste likaså vara svårt för den vanliga läsaren att kunna känna igen alla de personer som nämns i berättelserna. Englund tycks förutsätta av sina läsare att de har läst *Poltava*. Det har säkert också de flesta någongång gjort. Emellertid borde läsningen av Englunds debutarbete ske strax innan man tar itu med *Minnet av Poltava*. Annars blir den senare boken svårbegriplig och intetsägande. Läst strax efter eller parallellt med *Poltava* kommer boken till sin rätta.

Vid Poltava och Perevolotjna togs ca 23 000 officerare, soldater och civilpersoner till fånga. De svenska fångarna sammanfördes till Moskva där de tvingades delta i tsarens stora triumftåg den 22 december 1709. Efter årsskiftet transporterades fångarna, förutom de högsta officerarna och civiltjänstemännen, till arbete i olika städer i guvernementena Archangelsk, Kazan och Astrachan. Efter att ett rymningsförsök uppdagats i Kazan, förflyttades en stor del av fångarna till Sibirien. De flesta officerarna förlades i staden Tobolsk. År 1714 tycks ett stort antal fångar ha flyttats till S:t Petersburg för att delta i stadens byggnadsarbeten.

Nöden var stor bland de tillfångatagna svenskarna, och för att underlätta deras situation inrättades år 1710 under greve Carl Pipers ledning ett fångförvaltningskansli i Moskva. Kansliet blev ett slags statligt svenskt ämbetsverk i Ryssland. Även om Piper var den drivande och ledande kraften vidtog han inga viktiga åtgärder utan att först underhandla med fältmarskalk Carl Gustaf Rehnschiöld. Nästan alla skrivelser utfärdades i bådass namn. Förutom att Piper, Rehnschiöld och deras medhjälpare inom fångförvaltningen försökte ordna med underhåll åt framför allt nödlidande svenska officerare, gjorde de även annat för att förbättra villkoren för fångarna. Därtill handlade de frågor rörande utväxling av fångar. Pengar för fångarnas underhåll anskaffades från Sverige genom att statskontoret utbetalade hälften av officerarnas löner. Medel strömmade emellertid in oregelbundet, och därför förskotterade och skänkte Piper personligen stora summor för fångarnas försörjning.

På grund av sin envishet och uppstudsighet råkade Piper i onåd såväl hos Rehnschiöld (med vilken han haft kyliga förbindelser redan tidigare) som hos tsar Peter I. I december 1714 förvisades Piper till S:t Petersburg. Året därpå sattes han i fängelse i Schlüsselburg (Nöteborg) där han dog i maj 1716. Pi-

per var då 69 år gammal. Kansliet i Moskva sköttes efter Pipers deportering av Rehnschiöld fram till juli 1718 då han utväxlades mot två ryska generaler som hållits i svensk fångenskap.

Fångförvaltningens kansli i Moskva har efterlämnat en del arkivmaterial. Ernst Carlsson påträffade år 1905 i Greifswald en avskrift av Pipers dagbok för åren 1709–1714. Han utgav dagboken följande år i *Historiska handlingar* (21:1). Av dagboken framgick att Piper även hade fört ett registratur över utgående skrivelser. Detta registratur kunde till väsentlig del rekonstrueras tack vare de brev och koncept från Piper och Rehnschiöld som fanns i riksarkivet i Stockholm. År 1911 utgav Per Sörensson de utgående breven i *Historiska handlingar* (21:2).

I dagboken finns även uppgifter om mottagna brev. I samband med att arkivet på Ängsö slott (innehades av ätten Piper) uppordnades i början av 1960-talet stötte man på en volym med brev till Piper och Rehnschiöld från åren 1709–1713. Breven utgavs i tryckt form år 1997 genom Lars Otto Berg. Det är sammanlagt fråga om ett 70-tal skrivelser, brev avsända av olika myndigheter och befattningshavare, samt officiella promemorior. Privatbrev saknas. Många av skrivelserna är avfattade på tyska, så att det skulle vara lättare för ryssarna att granska dem. Troligen lästes alla brev av någon rysk myndighetsperson innan de överlämnades till Piper. Bland breven finns inga sådana som på hemliga vägar nått Piper. Berg konstaterar på basis av en jämförelse med Pipers dagbok, att volymen torde innehålla så gott som alla de officiella skrivelser som skickades till fångförvaltningen i Moskva. Breven rör huvudsakligen fångutväxlingen och frågor rörande penninganskaffningar för fångarnas underhåll.

Skrivelserna har i olika repriser förts eller sänts till Sverige, bl.a. genom fångar som har fått tillstånd att resa hem för några månader. Pipers hovmästare Henrik Vinhagen fick ett par gånger resa till Sverige. Det är möjligt att de flesta av breven smugglades ut till Sverige år 1713, eftersom det inte finns någon skrivelse i volymen i Ängsöarkivet efter mars detta år. Breven tycks i något skede ha överlämnats till Pipers hustru Christina Piper, som sedan förvarade dem i arkivet på Ängsö.

De till fångförvaltningen i Moskva ankomna breven har inte tidigare utgetts, och de har inte heller utnyttjats i någon större utsträckning av forskare. Utgivningen är alltså motiverad, framför allt om man beaktar att fångförvaltningens andra handlingar har kommit ut i tryck. Skrivelserna har återgivits ordagrant, vissa rekonstruktioner har dock gjorts av Berg. Han har dessutom gjort hänvisningar till dagboken och Pipers brevkoncept ifall en skrivelse omnämns även i dessa källor.

Eftersom det är fråga om officiella skrivelser är alla inte så intressanta eller givande. Här finns dock många brev och promemorior som ger värdefulla bidrag till vår kunskap om fångförvaltningens arbete och de frågor kansliet hade att brottas med.

Christer Kuvaja

Kvinnorna och stadsrätten

Åsa Karlsson Sjögren, *Kvinnors rätt i stormaktstidens Gävle*. Acta Universitatis Umensis 144. 246 s. Swedish Science Press 1998.

Åsa Karlsson Sjögrens avhandling är den senaste i en lång rad av studier kring kvinnorna och rätten under svensk tidigmodern tid, främst stormaktstiden, som har utkommit under 1990-talet. Författaren har kunnat utnyttja tidigare resultat gällande främst den svenska och finska landsbygden, samtidigt som hon som sitt eget bidrag har tillagt stadens perspektiv i analysen. Föremålet för hennes undersökning är Gävle stad, och i boken ingår en intressant fallstudie om makarna Ströms öde och kamp i olika rättsinstanser. Syftet med undersökningen är att jämföra staden och landsbygden och att undersöka den stora rättsliga förändring som vid 1600-talets slut medförde att den tidigare endast i stadslivet viktiga borgerliga familjerättsmodellen vann terräng även i den nya allmänna lagen. Åsa Karlsson Sjögrens viktigaste resultat är att makarna i stadsrätten och i dess praxis redan tidigt var ganska starkt bundna till varandra, medan släktskapssystem och manlig släktkontroll av jordegendom fortfarande var betydande på landsbygden under hela 1600-talet. Hon visar att det var just den borgerliga modellen som utgjorde bakgrunden för den stora lagkommisionens arbete som ledde till 1734 års lag. Mycket var ändå lika, i vardagslivet betydde kvinnornas arbete och ansvar oerhört mycket både på landsbygden och i staden, både när det gällde deras livsvillkor i allmänhet och deras rättigheter.

Mitt generella intryck av boken är positivt. Texten löper på ett angenämt sätt, källunderlaget och författarens diskussion kring relevant nordisk och anglosaxisk litteratur förefaller rätt så heltäckande, och slutsatserna är nästan alltid pålitliga och välgrundade. Författarens beläsenhet är mycket stor, hon tar självständigt ställning till vissa i den tidigare svenska forskningen framförda slutsatser och i allmänhet tycks hennes åsikter vara baserade på goda analyser och resonemang. Det är förståeligt att den vetenskapliga debatten inte framkommer med den tyngd som man kanske kunde vänta sig i en avhandling vars tematik redan är så pass välbehandlad. De "tung" debatterna brukar ju komma först efteråt. Vissa verk kunde kanske ha fått en mera framträdande plats. Den närmast parallella studien från Danmark, *Grethe Jacobsens* dissertation *Kvinder, køn og købstadlovgivning* kunde t. ex. ha varit en lite starkare referenspunkt.

Den som vill få en bra helhetsbild över temat kvinnorna och rätten under 1600-talet kan med goda skäl börja med Åsa Karlsson Sjögrens undersökning. Den är en bra resumé av den forskning som har pågått i Sverige och Finland under nästan tio år, och det värdefulla är att vi nu slutligen också får en bild av staden och stadsrätten, vilket vi hittills har saknat. Författaren kun-

de dock dessutom ha lyft upp och sammanfattat lite utförligare vissa nya frågeställningar som kommer fram i hennes material.

Det jag själv saknar i avhandlingen är en fullständigare diskussion eller slutsats om två teman: individualiteten och dess könsrelevans (polarisering) på 1600-talet och den stora förändringen i hela rättssystemets natur. Författaren kan förstås försvara sig med att hon är historiker och att det är bäst att rättshistorikerna diskuterar det rättsliga, men trots det vill jag hävda att en bok som på ett så omfattande sätt använder rättsliga källor kan förväntas ge åtminstone en liten introduktion till vad det överhuvudtaget betydde att vardagliga förhållanden förrättsligades och att just rättsprocessen blev viktigare än avtal, förlikningar o.s.v. Den typen av resonemang för Åsa Karlsson Sjögren egentligen endast i förbigående (hänvisande till Marja Taussi Sjoberg), men med en liten utvidgning kunde hon ha givit läsaren en bättre bild av vad övergången till den statliga rätten innebar. Det är kanske så att när man skär bort den medeltida pluralistiska rättstraditionen med den kanoniska rättens stora inflytande (som riktigt nog inte längre var "gällande" rätt på 1600-talet) förefaller den rättsliga utvecklingen på 1600-talet vara ännu mera endimensionell än vad den var, även om medeltidsrättens betydelse inte helt och hållet försvann i och med reformationen. Jag skulle för min del ytterligare poängtera den fundamentala förändring som det innebar att även privata omständigheter behandlades och reglerades i den sekulära (eller sekulariserade kyrko-)lagen och att rättslig konfliktlösning blev möjlig och vanlig i många sådana fall som tidigare hade varit antingen i husbondens makt eller som hade jämkats och förlikats privat mellan husbönder. Vad betydde det för kvinnor att de kunde – eller inte kunde – ta initiativet till en rättsprocess? "Lagen" var inte alls samma sak i slutet av 1500-talet som i slutet av 1600-talet, och det är lite för förenklat att kontrastera "lag" och "praxis" under hela 1600-talet. Först i slutet av 1600-talet kan man säga att "lagen" började bli en primär rättskälla och såsom Åsa Karlsson Sjögren visar blev det ju väldigt viktigt att diskutera hur man rättsligt definierade sådana saker som t.ex. myndighet. Jag vet att denna kritik är orimlig, men jag kan inte låta bli att även här påpeka hur mångsidig frågan om "rätten" egentligen är. Man kan inte utnyttja rättsliga källor som vilket slags källor som helst, förutom till enstaka regler borde man också kunna knyta an till en bredare rättslig ram.

Frågan om könets betydelse i rättsutvecklingen behandlas i avhandlingen på många ställen, men enligt min mening drar författaren inte tillräckligt klara slutsatser om vad könet egentligen var i rätten. Hon säger alldeles riktigt att kvinnan bands starkare till mannen (och tvärtom) och att hon även skyddades mot maktmissbruk bättre än tidigare. Å andra sidan påpekar hon kvinnans ökade ansvar för sin sexuella ära. I sista avsnittet diskuterar hon Thomas Laqueurs teori om enköns- och tvåkönsmodellerna, men hävdar att det inte fanns stora skillnader i förståelser om kön i staden och på landsbygden. Jag skulle säga att hennes resultat visar på motsatsen. Könsdifferenserna var tydliga i lagkommissionens arbete och kan i viss mån ses redan i

stadsrätten. Enligt min mening är just den borgerliga familjemodellen och övergången till "marknadsekonomi" det brytningsskede som leder till att könen upplevs som två motpoler och att (den äkta) mannens prioritet som det aktiva rättssubjektet tydligt framträder.

Boken måste ges den förtjänsten att bilden av könsförhållandet nyanseras så att vi genom den kan få en ganska bra föreställning om könsrelationernas mångsidighet. Förändringen från hushållets matmoder till underordnad hustru skedde inte på en gång. Egentligen fanns det i den svenska rättsliga traditionen och i sedvänjorna vissa element som inte alls följde den borgerliga modellen. Jag tolkar Åsa Karlsson Sjögrens undersökning så att kvinnans betydelse i produktionen och ekonomin över lag i praktiken var så viktig att man inte helt och hållet kunde förbigå hennes rättigheter eller låta mannens makt i familjen öka hur som helst. Det var t.ex. nytt för mig att man i svensk rättspraxis inte ens vid 1600-talets slut godkände att mannen skulle ha absolut makt över makarnas egendom – m.a.o skyddades kvinnans egendom från makens missbruk och hennes ställning som försörjande matmoder upplevdes fortfarande som viktig. Man kan väl påstå att den privatiserade hustrun och modern som endast ägnar sig åt barnomsorg egentligen blev möjlig först på 1800-talet, om ens då.

Anu Pylkkänen

Om döden som straff

Martin Bergman, *Dödsstraffet, kyrkan och staten i Sverige från 1700-tal till 1900-tal*, Rättshistoriskt bibliotek 53. 261 s. Lund 1996.

I slutet av december senaste år avrättades internen Andrew Lavern Smith i delstaten South Carolina i USA. Smith blev den 500:e dödsdömda som avrättades i Förenta staterna sedan återinförandet av dödsstraffet år 1976. I olika dödsceller runt om USA sitter idag 3 500 dödsdömda och väntar på en sista valfri måltid. Sedan 1973 har 75 dödsdömda fångar frigivits, ett antal av dessa bara någon timme innan avrättningen skulle ha ägt rum. Dödsstraffet tillämpas i 38 av unionens 50 delstater.

I USA pågår en kontinuerlig debatt kring frågan om dödsstraffets vara eller inte vara. Verkställandet av dödsdomen mot Smith föregicks av en intensiv protestkampanj dirigerad av Amnesty International. Amnesty har i olika sammanhang påpekat att varje avrättning är en kränkning av de mänskliga rättigheterna, och att man aldrig kan genomföra en avrättning som vore helt smärtfri. Amnesty vänder sig också mot vad man uppfattar som godtycklighet och diskriminering vid beslut om dödsstraff. De flesta som avrättas i USA idag är svarta.

De amerikanska förespråkarna för dödsstraff hyllar däremot dödsstraffet som ett slags yttersta uttryck för individens rättigheter och skyldigheter, som ett slags komprimerat av den amerikanska frihetstanken. Dödsstraffet, menar man, avskräcker effektivt potentiella våldsverkare, och mot förhållandet att människor trots denna avskräckande effekt ändå begår grova brott och döms till döden argumenterar man utifrån tanken att antalet våldsbrott vore ännu större utan dödsstraffet som hot och varning. Argumenten för och emot bär tydliga drag av en Moment 22-situation.

I Sverige, Finland och det övriga Norden avrättas inga medborgare, inte längre. Dödsstraffet som statlig vedergällningsform kan däremot enligt färska opinionsundersökningar i alla de nordiska länderna påräkna ett mycket högt teoretiskt understöd. I de baltiska länderna förespråkar över 70% av befolkningen ett bibehållande av dödsstraffet, medan Ryssland står inför ett ur internationell synvinkel problematiskt återinförande av dödsstraffet.

I Sverige avskaffades dödsstraffet i fredstid år 1921, och Finland följde med ett likadant beslut år 1949. År 1972 avskaffades dödsstraffet i krigstid i såväl Finland som Sverige. I Sverige avrättades den legalt sett siste dödsdömda fången med giljotin 1910. Från och med år 1877 hade alla avrättningar skett intramuralt, d.v.s. på slutna fängelsegårdar. Redan i slutet av 1860-talet hade dock den svenske justitieministern Louis de Geer konstaterat att dödsstraffet i Sverige i princip var att betrakta som avskaffat.

Beslutet att år 1921 avskaffa dödsstraffet hade föregåtts av långvarig debatt, av flera skarpa polemiker och av långa perioder som inte hade sett några avrättningar alls. Det är också en genomgång av debatterna kring dödsstraffet som inleder och dominerar den lundensiske kyrkohistorikern Martin Bergmans avhandling *Dödsstraffet, kyrkan och staten i Sverige från 1700-tal till 1900-tal*. Bergmans avhandling är, precis som titeln anger, en studie i och kring kyrkans och statens respektive förhållande till dödsstraffet, alltifrån gustavianska tider till modern tid. Den andra och avslutande delen av avhandlingen fokuserar på beredelsen av den dödsdömda, samt på den i huvudsak teologiskt motiverade debatten kring denna beredelse. Det säger kanske sig självt att kapiteln om beredelsedebatten är betydligt mer specialiserade och kyrkohistoriskt motiverade än kapiteln om den politiska, sociala och teologiska debatten kring själva dödsstraffets existens. Bergmans avhandling är, kort sagt och tagen som en helhet, en studie i ecklesiastisk praxis, statlig inställning och teologisk argumentation. Det är en meningsfull, perspektivrik och högst välkommen bok.

I Bergmans sammanfattning av debatten kring dödsstraffet i Sverige förekommer alla de argument och principer som har styrkt liknande debatter också i andra länder vid samma tid. Dödsstraffrågan bär, av naturliga orsaker, på en tidlös och universell dimension. Också i den svenska debatten möter man sålunda och exempelvis idéer om samhällets nödvärnsrätt, föreställningar om straffsystemets odelbarhet och frågan om den dömdes eventuella tillräknelighet, samt naturligtvis frågan om döden som fenomen, avrättningsens utföran-

de och de direkt utomvärldsliga dimensionerna. Som Bergman visar förlorade den teologiska argumentationen kraftigt i inflytande under 1800- och början av 1900-talet, samtidigt som de kyrkliga företrädarna under samma period i allt större utsträckning överlät initiativet i frågan till staten. Den teologiskt motiverade oppositionen mot dödsstraffet verkar istället ha övertagits av de frikyrkliga rörelserna.

I sin avhandling tar Bergman avstamp i Gustaf III:s förslag till förändringar i strafflagen under 1780- och 1790-talen, och han följer därefter debatten i Sverige fram till den sista avrättningen år 1921. Indelningen kan förstås kritiseras, och då kanske främst därför att Bergman inte ger någon sammanfattande bild av dödsstraffets historia eller debatterna kring dödsstraffet i Sverige fram till det slutande 1700-talet. Samtidigt kan man säga att Bergmans val att stanna vid det formella avskaffandet år 1921 på många sätt är naturligt, men att man också i denna senare ända gärna skulle ha sett några ord om dödsstraffdebattens väsen och vidlyftiga vandringar också efter 1921. Som orsak för sitt val att avsluta avhandlingen detta år ger Bergman förhållandet att dödsstraffdebatten därefter blev "marginell i den svenska samhällsdebatten". Det är väl ändå just därför att den blev marginell som man som läsare gärna skulle ha sett några ord om vilka argument och teorier som trots allt överlevde. Å andra sidan bör det naturligtvis sägas att en studie av Bergmans slag kräver många känsliga och lyhörda instrument, och att därmed forskningsinsatsens omfång och konkreta resultat mer än väl uppväger eventuella kronologiskt-kontextuella brister.

Gustaf III tog under riksdagen 1778 initiativ till ett avskaffande av dödsstraffet för trolldom, tidelag och barnamord. Under riksdagen 1786 mötte kungen betydande opposition i prästeståndet, där man menade att kungens socialt motiverade förslag ifråga om särskilt barnmordet skulle komma att öppna "hela dörren för lösaktighet". Gustaf III:s strafflindringsförslag accepterades sedan endast delvis. Ännu 1862 avkunnades dödsdomar för tidelag, men ingen hade avrättats för brottet sedan 1778. Trolldomsbrottet avskaffades helt ur strafflagen, medan barnamordsstraffet (barnamordsplakatet) lindrades såtillvida att kvinnans uppsåt att gömma det nyfödda barnet måste vara fullständigt styrkt. Efter riksdagen 1778–79 måste hov- och överrätterna dessutom inhämta kungligt bifall innan dödsdomarna verkställdes. Under 1800-talet skulle sedan argumentationen *mot* dödsstraffet komma att föras särskilt i bondeståndet, och detta ända fram till införandet av tvåkammarriksdagen där de teologiskt motiverade argumenten småningsom vek för statistiska resonemang och nyttoargument.

Gustaf III verkar inte helt överraskande i sitt agerande ha varit påverkad av de allmänneuropeiska upplysningssidéerna, och kanske särskilt av den främste 1700-talsteoretikern i frågan, italienaren Cesare Beccaria. Som den tyske historikern Claus-Henrich Feilcke visat, och då bland annat i sin *Die Todesstrafe in der Geschichte der evangelisch-theologischen Ethik Deutschlands*, uppstår med upplysningen och med just Beccarias ifrågasättande av döds-

straffet en klar motsättning också inom den teologiska debatten rörande denna den mest ultimata av straffformer. Beccarias huvudtes i skriften *Dei delitti e delle pene* (1764), som översattes till svenska (*Afhandling om brott och straff*) från franskan av Johan Henrik Hochschild redan 1770, var att dödsstraffet utgör ett krig mot den enskilde medborgaren, och att dödsstraffet därför också utgör ett brott mot själva samhällsfördraget. I fallet Gustaf III tillkommer därtill också ett aningen mer irrationellt element. Gustaf III försökte nämligen aldrig vare sig formellt eller reellt avskaffa dödsstraffet som sådant. Bergman talar här om svårigheten i att utreda den nyckfulle konungens tankar i dödsstraffrågan. Han antyder dock att hela frågan kan ha bottnat i ett slags "teaterföreställning", som bland annat tog sig uttryck i att konungen nog benådade fångar, men först på själva avrättningsplatsen offentligt lät meddela detta. Fångarna själva däremot hade nog fått reda på benådningen redan före avfärden till skarprättaren. Detta, menar Bergman, var ett teaterspel som inte hade sin funktion i relation till brottet, utan i relation till åskådarna. Tanken är fascinerande och lätt svindlande, och man skulle gärna ha sett den relaterad till eventuella övriga liknande beslut i helt andra frågor sigillerade av Gustaf III. På sätt och vis kom Gustaf III i sitt skådespeleri dock också att föregå en senare utveckling i dödsstraffrågan.

Kronologiskt kan innehållet i de offentliga debatterna kring dödsstraffet i Sverige indelas i två perioder. Fram till 1809 debatterades frågan huruvida människan överhuvudtaget kan nonchalera Guds uttryckliga vilja, d.v.s. den vilja till död som statueras i Gamla testamentets Moseböcker, särskilt i Första Mosebok 9:6. Från ungefär år 1860 framåt förändrades frågeställningarna. Inställda avrättningar blev ett reellt alternativ till verkställda dödsstraff. Inför varje avrättning ställdes härefter frågan vad som i det enskilda fallet förhindrat en benådning, alltså frågan huruvida en avrättning överhuvudtaget kunde anses rättfärdigad. Dödsstraffdebatten kan alltså på sätt och vis sägas avspegla en tilltagande liberalisering eller modernisering av samhällsförhållandena.

Mellan 1866 och 1872 genomfördes heller ingen avrättning i Sverige, trots att dödsdomar avkunnades med samma frekvens som tidigare. Oscar I använde ofta sin benådningsrätt, medan däremot Oscar II åren 1875–76 fastställde tre dödsdomar i Sverige och Norge. Avrättningarna av rånmördarna Hjert och Tektor gav dock upphov till en helt annan debatt med internationella förlagor; härefter förbjöds de offentliga avrättningarna till förmån för intramurala avrättningar. Fastän dödsstraffet under den senare delen av 1800-talet i princip betraktades som avskaffat fanns det ett brott som förhållandevis enhälligt uppfattades som straffbart endast och uteslutande med dödsstraff. Detta brott var mord begånget av en livstidsdömd fånge. Sälunda dömdes och avrättades våren 1872 också den livstidsdömd fängsen Carl Otto Andersson för att ha mördat en fångvaktande sergeant vid straffängelset i Landskrona sommaren 1871.

Mot slutet av 1800-talet kom den teoretiskt motiverade inställningen för

och emot dödsstraffet att fokuseras på två läger. Mot varandra stod å ena sidan domaren Knut Olivecrona med sin skrift *Om dödsstraffet* (1866). På den andra sidan stod filosofen Christopher Jacob Boström i Uppsala samt hans anhängare runt Sverige. Under hela den avslutande delen av 1800-talet fördes den filosofiska debatten i dödsstraffrågan huvudsakligen mellan dessa två läger. Olivecrona kritiserade dödsstraffet med hjälp av statistik och teologiska resonemang. Han menade att dödsstraffet kunde rättfärdigas endast om det var "absolut nödvändigt för den allmänna rättsordningens upprätthållande". Central för Olivecrona var motsättningen mellan talionsprincipen och den kristna kärleksprincipen. Olivecrona propagerade för förbättringstanken framom vedergällningstanken, och menade, helt i Beccarias anda, att det imperativa budordet "Du skall icke dräpa" också gällde för staten.

För dödsstraffet argumenterade däremot Boström och hans efterföljare utifrån rättfärdighets- och vedergällningstankar. Dödsstraffet erbjöd här en sista utväg att korrigera den ondska som stod opåverkad av jordiska makter. För Boström var straffet sitt eget ändamål, liksom det var statens självklara och oundvikliga reaktion på det svåra brottet. Straffets syfte var att rätta den skyldiges vilja i moralisk riktning. Denna korrigerande innebar enligt Boström samtidigt en befrielse från omotiverad sinnlighet. Dessutom, menade boströmianerna, gav dödsstraffet den till döden dömden en större möjlighet till lycka i ett efterföljande liv.

Under den senare delen av 1910-talet verkar viss enighet ha rått om att dödsstraffet i fredstid i praktiken var avskaffat. Bland andra Carl Lindhagen motionerade såväl 1919 som 1921 om dödsstraffets totala avskaffande utifrån idén om livets okränkbarhet. Framträdande i Lindhagens argumentation var händelserna i inbördeskrigets Finland. Mot ett avskaffande argumenterade bl.a. hovrättsrådet Karl Ekman som menade att det i själva dödsstraffet vilar en "vedergällningsakt av djup innebörd". Ett annat argument i debatten framfördes av redaktören Arthur Engberg. Engberg menade att samhället måste hålla möjligheten öppen att döda "ohjälpliga och vanskapta idioter".

Parallellt med debatten kring dödsstraffets vara eller inte vara går i svensk historia också en debatt kring den dödsdömdes beredning och sista stunder på jorden. Dödsstraffets historia är, med Bergmans ord, dödsfångens. I själva verket är de båda frågorna nära inflettade i varandra, och argument gällande dödsfångens väl och ve, förtappelse eller eventuella förbättring, ackompanjerade dödsstraffdebatterna i först ständsriksdagen, och efter 1866, också i tvåkammarriksdagen.

Uppmaning till beredelse av den dödsdömden fanns inskriven i 1693 års kyrkohandbok. Från och med mitten av 1850-talet lämnades inte längre några anvisningar för beredelse av den dödsdömden i handboken eller handboks-förslag. I 1894 års Kyrkohandbok hade denna punkt fullständigt utslutits. Debatten under 1700- och 1800-talen gällde inte minst prästens roll vid avrättningen och för den dödsdömden. Ett grundläggande och tidigt problem i

sammanhanget var avrättningens karaktär av folkfest. Traditionen att ikläda den dödsdömde finare kläder inför avrättningen kom att uppfattas som ett slags glorifierande av själva dödsstraffet. På samma sätt kunde prästernas tal till den avrättade och ceremonierna före avrättningen uppfattas som ett slags teaterföreställning, och som ett farligt exempel för potentiella våldsvärkare som i avrättningen kunde frestas se en expressförbindelse till himmelriket. Småningom inskränktes prästens uppgift till en varningspredikan efter själva avrättningen.

Rent generellt beskriver Bergman i sin bok en utveckling där dödsfången från att ha varit ett subjekt och en handlande aktör med rätt att hålla ett personligt tal inför avrättningen förvandlades till ett objekt för andras handlande. Ett inte obetydligt argument för dödsstraffets avskaffande 1921 verkar ha varit fängelsepersonalens motvilja mot själva procedurerna omkring avrättningen. Därtill kommer den betydelsefulla frågan om omvändelsen. Under 1700-talet präglades beredelseverksamheten av sökan efter omvändelse inför Gud, medan utvecklingen under de inledande decennierna av 1800-talet snarare strävade efter att förmå den dömda att bekänna också inför människor. Därefter, och fram till dödsstraffets avskaffande, följde en ur prästens synvinkel alltmer individcentrerad själasörjarroll.

Martin Bergmans avhandling är väldokumenterad och gedigen. Ibland kan det dock vara svårt att följa resonemangen kring för och emot, i all synnerhet som Bergmans behandling av det svenska språket ofta är juridiskt tillkrånglad och inte direkt utgör något praktexempel på klarhet och vetenskaplig tillgänglighet. Inför de två dominerande huvudkapitlena hade man som läsare också önskat en kort men sammanfattande beskrivning av själva de avrättningsprocedurer och institutionella omständigheter som författaren refererar till i avhandlingen. Gärna hade man som ytterligare komplement också sett några enkla och klara ord om den allmänna opinionens inställning till dödsstraffet eller de offentliga avrättningarna. Nu inskränker sig den betydelsefulla frågan om den allmänna opinionen och frågan om dödsstraffet till konstateranden om dess närmast omöjliga utredande. Och detta trots att dödsstraffet i så stor utsträckning har funnits och fortsättningsvis finns till för att neutralisera och stilla folkopinionens vanmakt och vrede.

Nils Erik Forsgård

Resenärer i det lugna Skandinavien

H. Arnold Barton, *Northern Arcadia. Foreign Travelers in Scandinavia, 1765–1815*. Southern Illinois University Press. 223 s. Carbondale and Edwardsville 1998.

Den nordamerikanske historikern H. Arnold Barton, hedersdoktor vid Uppsala universitet, fortsätter i boken *Northern Arcadia* sin forskning kring Skandinavien historia. Tidigare har Barton givit ut en biografi över Axel von Fersen, samt två verk om Sverige och svenska immigranter i Nordamerika. I sin fjärde bok med skandinaviskt tema återvänder han till tidsperioden 1765–1815.

Bartons bok behandlar det rikliga material av resebeskrivningar från Skandinavien som härstammar från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Författaren leder i inledningskapitlet läsaren till reselitteraturens värld. Det ökade intresset för resor och reselitteratur, under 1700-talets sista decennier samt början av 1800-talet, refereras på ett överskådligt sätt. Resebeskrivningarna förändras i brytningen mellan upplysningen och romantiken. Den upplysta och vetenskapligt beskrivande resenären särskiljs från den subjektiva resenären. Tidiga romantiska inspirationskällor som Rousseaus *Nouvelle Héloïse* (1761) och Lawrence Sternes *Sentimental Journey through France and Italy* (1768) banade väg för en reselitteraturgenre där det självupplevda blev det viktigaste. Resan görs både i verkligheten och vid skrivbordet. Barton citerar i inledningen den engelske författaren William Combes fiktiva resenär Doctor Syntax (1812), "I'll make a tour -- and then I'll write it."

Utmärkande för både den romantiska och den upplysningsinflyade reselitteraturen var att man sökte det som fanns bortom den västerländska människans vardagshorizont. De tidiga romantikerna sökte den orörda naturen och den ofördärvade ädla vilden. Rousseau gav den schweiziska naturen och allmogen dessa attribut. Barton menar att Skandinavien på 1790-talet kom att ta platsen som det främsta reseområdet framom Frankrike, Italien och Schweiz. Författaren hänvisar främst till engelska resenärer, vilka torde ha utgjort ansevärd del av den tidens *tourister*. Oroligheterna som följde den franska revolutionen år 1789, gjorde att tourer på kontinenten blev både komplicerade och direkt farliga för unga adelsmän och andra resenärer.

Barton beskriver Skandinavien som resenärernas nya Arkadia – den orörda och paradisiska lantidyllen – kring sekelskiftet 1800. De talrika vittnesmålen, långt flera till antalet än under tidigare epoker, citeras flitigt. Steg för steg upptecknas resenärernas uppfattning om det nordliga Arkadia. Barton omnämner sammanlagt 28 resenärer, av vilka 16 kommer från de brittiska öarna. De övriga är fem fransmän, tre tyskar, två italienare samt två från den nya världen (en från USA samt den spanske officeren Francisco de Miranda, sedermera venezolansk frihetshjälte). Bartons galleri av reseskildrings-

författare är omfattande och inbegriper namn som är välkända från tidigare, liksom även mindre omtalade resenärer. Då Barton endast hänvisar till utländska resenärer, faller alla skildringar som författats av skandinaver bort. Samtidigt håller författaren sig strikt till Skandinavien, vilket betyder att resenärer i det ryska Finland och Baltikum helt faller bort. Resenärerna uppfattade ofta att de åkte till länderna i norr, vilka inbegrep Skandinavien, Ryssland och Baltikum. Denna tanke om folken i norr, som de flesta resenärer hade, blir lite haltande i Bartons bok, då han enbart tar fram intresset för Skandinavien.

Av kända resenärer i norr omnämns madame de Staëls färd från S:t Petersburg till kontinenten via Sverige. Hon citeras mycket kort, vilket beror på att utgivningen av madame de Staëls samlade verk inte ännu har kommit fram till de dagboksanteckningar som berör hennes vistelse i norra Europa. Endast hennes korrespondens med mme Récamier i Paris finns utgiven. Där konstaterade mme de Staël att Finlands sydkust, liksom Stockholms omgivning, gav ett tråkigt intryck. Av de övriga resenärernas vittnesmål är några välkända hos oss genom översättningar till svenska eller finska (E.D. Clarke, Mary Wollstonecraft, Guisepe Acerbi, Leopold von Buch och Miranda). Enligt Barton var det Cambridgeteologen William Coxes *Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark* (1784), som blev ett referensverk för övriga Skandinavienresenärer. Senare reseskribenter prövade ofta sina egna observationer i förhållande till Coxes vittnesmål. Det var allmänt att hänvisa till andra reseskildringar och i vissa fall kunde en reseskildring bestå av flere personers material. Detta är fallet i E.D. Clarkes *Travels* (del III, volymerna 9–11 som handlar om Skandinavien och Ryssland). Clarke, som efter sin hemkomst blev utnämnd till professor i geologi vid Cambridge, reste som följeslagare och lärare under den unge adelsmannen John Marten Cripps' tour. Med i resesällskapet var under Skandinavienresans första hälft även kyrkoherdarna William Otter och Thomas Robert Malthus. Otter och Malthus begav sig till Norge, där Malthus samlade empiriskt material för sina sedermera så kända demografiska teorier. Han skrev även en allmän resebeskrivning, vars manuskript Clarke sedan använde för att i sitt verk beskriva just Norge. Manuskriptet har senare försvunnit och idag finns det bara enstaka brev kvar som författats av Malthus under hans Norgevistelse.

Bartons presentation av materialet är tematiskt. Resenärernas syn på de skandinaviska kungadömenas politiska och kulturella liv behandlas i ett skilt avsnitt, medan synen på landskapet och naturtillgångarna tas upp i ett annat. Folken i Skandinavien undersöks även som ett avskilt tema. Resenärernas åsikter går ofta isär, även om flera tenderar i synen på Skandinavien och skandinaverna är samstämmiga. Mary Wollstonecraft, som tillsammans med Malthus och hertigen av Orleans hör till de resenärer som senare vann stor ryktbarhet, jämförde den skandinaviska naturen med Alaska. Hon utbrast vid åsynen av Skagerrack att hon lika väl kunde befinna sig i Nootkasundet. Leopold von Buch jämförde finska nybyggare i norr med europeiska pionjä-

rer i Ohio. Skandinavien betydde således för de flesta resenärerna ett möte med den sköna, spännande och farliga vildmarken.

Synen på folkets särkaraktär bottnade i det nya intresset för folket, folkspråket och för den folkliga traditionen som romantiken hade frambringat. Ur ett historiskt jämförande perspektiv är det intressant att undersöka hur resenärerna uppfattade folken i norr. Det mest negativa omdömet får danskarna. För dem för vilka upplysningen och utilitarismen var ledstjärnan, var Danmark inte tillräckligt utvecklat i detta hänseende. Det enda undantaget var Slesvig-Holstein. Reseskildrare som var indoktrinerade av den romantiska sensibiliteten, uppfattade däremot danskarna som alltför civiliserade och "kontinentala" för att kunna tillskrivas den ädla vildens dygder eller åtminstone fräschören hos de boreala trakternas invånare. Barton konstaterar att synen på svenskarna på en punkt väsentligt skiljer sig från en uppfattning som torde vara gängse i dag. T.ex. den unge engelske officeren John Thomas James skrev år 1814 att den svenska folkkaraktären genom historien hade utmärkts av blodtörst och en förhärdad kallblodighet. För James och många andra representerade nordens folk en tradition av krigiskhet och barbari. Resenärernas vittnesmål bekräftar hur starkt Sverige förknippades med krigiska handlingar ännu i början av 1800-talet, innan den bernadotteska erans politiska kursändring blev ett faktum.

Tanken om de nordiska regionerna som världens ände har alltid fascinerat resenärer, författare, geografer och historiker. Vergilius' Ultima Thule blev för resenärerna i brytningsskedet mellan upplysning och romantik främst områdena norr om polcirkeln. Clarkes, Acerbis och Buchs beskrivningar av de lappska folken bär vittnesmål om den besvikelse som mötte dem som sökte den ädle vilden. Medan finnar, svenskar och normän i Finnmarken tillskrivs alla de dygder som man förväntades hitta hos folken i norr, gav mötet med samerna upphov till idel förfärade kommentarer. Samerna var inte ädla vildar enligt de förhandskoncept som de flesta romantiska resenärer hade. Samerna uppfattades som slarviga, lata och opålitliga drinkare. Engelsmannen Matthew Consett skrev år 1786 att samerna ännu hade mycket att lära.

I sin exposé över utländska resenärer i Skandinavien tar Barton även upp dem som besökte Island och Färöarna. Samtidigt som man kan ifrågasätta hans tänjning av begreppet "Skandinavien", är det intressant att ta del av detta material. Fransmannen Yves-Joseph de Kerguelen-Trémarecs expedition åren 1767–68 till Grönland, Island och Färöarna omnämns, men det är främst det engelska intresset för öarna som boken beskriver. Sir Joseph Banks, som hade varit med på Cooks första expedition, ledde sommaren 1772 en expedition till Island, Hebriderna och Orkneyöarna. Banks resa ökade intresset för dessa öar och många ville följa hans exempel. I Banks kölvatten besökte Samuel Johnson Hebriderna och Islandsexpeditioner företogs av John Thomas Stanley (1789), William Jackson Hooker (1809) och Ebenezer Henderson (1814–15). Speciellt Stanleys och hans expeditionsmedlemmar har lämnat talrika vittnesmål om dessa öar.

Kontakten mellan Skandinavien och den anglosachsiska världen har varit speciellt stark i Västnorge och de Nordatlantiska öarna. Bartons eget perspektiv har uppenbarligen legat nära till hands då han har tänjt begreppet "Northern Arcadia" västerut. I vårt land har reselitteraturen och resenärer från samma tidpunkt närmast setts ur ett mera östligt perspektiv (Yrjö Hirn och Sven Hirn). Bartons centrering kring en skandinavisk värld blir delvis, men enbart delvis, haltande i ljuset av hans material. Resenärerna i fråga uppfattade ofta länderna och folken i norr ur ett perspektiv som gick utanför det skandinaviska. Tiden som är föremål för Bartons undersökning, karakteriseras av spänningen mellan Östersjöstaterna Sverige och Ryssland. De flesta resenärer rörde sig inte enbart norrut, utan även på en väst-östlig axel. När de publicerade sina resebeskrivningar handlade det ofta om itinerarier som inbegrep allt från beskrivningar av vägar i Slesvig-Holstein, fiskebyar kring Tromsö, bönder i Österbotten, hovlivet i Stockholm och S:t Petersburg samt livet på den ingermanländska landsbyggen.

Bartons bok är en välskriven introduktion till resenärernas och resebeskrivningarnas forskningsfält. Barton låter källorna tala, vilket är ett vanligt grepp inom denna forskningsgren. Boken samlar många nyttiga referenser inom samma pärmar och ger även en tillräcklig bakgrund för tidens reseförhållanden och reselitteraturen som genre.

Peter Stadius

Svenskar i Petersburg

Bengt Jangfeldt, *Svenska vägar till S:t Petersburg. Kapitel ur historien om svenskarna vid Nevans stränder*. Wahlström & Widstrand. 358 s. Stockholm 1998.

Den numera inte helt obetydliga litteraturen om Petersburgs minoriteter har med Bengt Jangfeldts *Svenska vägar till S:t Petersburg* fått ytterligare ett tillskott, som säkerligen hör till de vackraste och mest välskrivna.¹

Jangfeldt inleder med en översikt över Petersburgs delvis svenska förhistoria med Landskrona och Nyen. Därefter följer skildringar av stadens grundande och dess svenska krigsfångar samt ett kapitel om den svenska församlingen. Ett kapitel behandlar Gustav III:s besök i Petersburg med en exkurs till Curt von Stedingks herrgård Elghammar, ett stycke Petersburg skapat av

¹ Jfr Klaus Zernack, 'Im Sog der Ostseemetropole. St. Petersburg und seine Ausländer', *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 1987, s. 232-240 o. Max Engman, 'Petropolitansk', *HTF* 1996, s. 221-241.

Giacomo Quarenghi i Sörmland. Gustav III:s besök vid Nevan, nyligen skildrat mera ingående i Magnus Olsson, *Katarina den stora och Gustav III. En månad i S:t Petersburg* (1998), var fylld av de komplikationer som kännetecknade relationerna mellan de två monarkerna. Under kriget 1788-1790 avporträtterade Katarina konungen i den satiriska operan "Ynehjälten", som uppfördes privat på Hovteatern: en kejsarinna skrev opera om en kung som skrev opera.

Härefter följer kapitel om olika yrkesgrupper: vetenskapsmän, skräddarna Lidvall och Nordenström, guldsmeden Bolin, målare och arkitekter. I kapitlet om konstnärerna tar Jangfeldt bl.a. upp Alexander Roslins vistelse i Petersburg då han avporträtterade kejsarinnan på ett realistiskt sätt, enligt henne som "en svensk köksa". Vidare behandlas arkitekterna Karl Karlovitj Andersson och Fjodor Ivanovitj Lidvall och den svenska insatsen för den ryska baletten.

Ett eget kapitel får entreprenörerna där familjen Nobel givetvis intar främsta rummet. Som Jangfeldt konstaterar var orsaken till Immanuelns ankomst till det ryska riket 1837 mindre nobel, men resan undan fordringsägarna lade grunden för en industriell dynasti, vars insatser låter tala om sig än idag. De första Nobelpriset – för tekniska insatser – instiftades i Ryssland redan 1896 av Alfred Nobels brorson Emanuel. Också för de mera kända Nobelpriset spelade insatserna i Ryssland en viktig roll eftersom aktierna i Bröderna Nobels naftablag utgjorde den största enskilda posten i Alfred Nobels efterlämnade tillgångar.

En avdelning behandlar föreningslivet och den svenska kolonin vid sekelskiftet. Här granskas bl.a. slitningarna mellan nordborna, som ledde till utbrytningar ur Skandinaviska Vägörenhetsföreningen, julfirandet och det svensk-ryska blandspråket. Vidare behandlas Zorns och Lagerlöfs besök i Petersburg samt prins Wilhelms friarfärd till Petersburg 1908, som var något framgångsrikare än Gustav IV Adolfs ett drygt sekel tidigare. Bokens sista huvudavdelning granskar under rubriken "Lenins stad" hur den svenska närvaron i Petersburg smalt samman och maldes sönder under sovjetmakten. I ett avslutande kapitel tecknar Jangfeldt konturerna av petersburgssvenskarnas historia i Sverige och avslutar med att berätta hur det svenska församlingshuset på Lilla Stallhovsgatan 1997 återinvigdes under namnet Sverige-huset och idag bl.a. inhyser Sveriges generalkonsulat.

Jangfeldt skriver väl och det är ett nöje att ta del av hans insiktsfulla kultur- och personhistoriska exposéer. Porträtten av enskilda aktörer ger livfulla inblickar i tidens kultur och samhälle. Han har också lagt ned ett stort arbete på att leta fram mångsidigt, ofta tidigare okänt bildmaterial, som i boken presenteras på ett elegant sätt som för skildringen framåt.

Bokens goda sidor framträder bättre vid en läsning än genom referat; recensenten inskränker sig därför till att ta upp två aspekter vid vilka man kan rita ett frågetecken i marginalen. En gäller bokens sociala vinkling. Jangfeldt konstaterar att efterforskningar i svenska församlingens arkiv skulle kunna ge

mera information om s.k. "vanligt folk", men att informationen skulle bli så knapp att det inte är värt mödan. Han håller sig därför till "de privilegerade klasserna", som efterlämnat vittnesbörd om sig själva. Motiveringen är inte övertygande; dels finns det ingenstans dekreterat att historieforskning skall vara mödolos, dels har den moderna socialhistoriska forskningen visat hur mycket man kan få ut av sådant material. En följd av Jangfeldts inriktning är att han inom stora sektorer av ämnet sist och slutligen har överraskande litet nytt att komma med; mycket finns redan i Jan Olof Olssons *Leningrad-S:t Petersburg* (1960/1967) och på andra håll.

En annan konsekvens av att Jangfeldt skriver om de framgångsrika är att framställningen ibland får en prägel som ter sig gammaldags. Över boken vilar en stämning av "nya varjager", lik böcker som *Vår svenska stam på utländsk mark*, d.v.s. ett prisande av svensk förträfflighet och framhävande av märkesmän – man undrar hur de stackars ryssarna hade klarat sig utan Nobel, Bolin, Lidvall och andra.

Ett annat frågetecken gäller själva termen svensk, som kan avse språk och medborgarskap. Under en så lång period som Jangfeldt behandlar genomgår begrepp, deras dimensioner och implikationer dessutom betydande förändringar. Jangfeldt uppger att han inte velat vara alltför rigorös i gränsdragningarna och vägledande för honom "har varit inte nationstillhörigheten utan språktillhörigheten, d.v.s. den kulturella identiteten". Man undrar om Jangfeldt faktiskt menar att finsk- och svenskspråkiga i Finland inte har någon gemensam kultur eller att identitet inte skulle bygga på gemensamma öden, från 1809 i en gemensam stat?

För en bok av det slag som Jangfeldt skrivit hade ett alternativ varit att skriva de svenskspråkigas historia med alla de nyanser, spänningar och olikheter som fanns bland dem – detta hade emellertid krävt att Jangfeldt verkligen behandlat det finländska inslaget. Det andra alternativet hade varit att klart hålla sig till de svenska undersåtarna. Om dem har Jangfeldt mycket intressant att säga, men hans tillvägagångssätt är förvirrande då han drar in svenskspråkiga från Finland i vissa sammanhang, ofta utan att ange detta och ibland endast i deras relation till (riks)svenskar. En oproblematiserad användning av begreppet "svensk" skapar svårigheter för läsare som inte är vana vid de behövliga distinktionerna; det har skapat oklarhet t.ex. om hur många (sverige)svenskarna egentligen var, en fråga som hade varit värd en systematisk diskussion i boken.²

Det blir också lätt komiskt då C.G.E. Mannerheim och nationalskaldens ingenjörsson Robert Runeberg behandlas i kapitlet om de norrländska skräd-

² *Dagens Nyheter*s recensent (4.10.1998) talar om 7000 svenskar som om de skulle ha kommit från Sverige. Den riktiga siffran för antalet svenska undersåtar är en knapp sjundedel; de övriga var vad man vid sekelskiftet började kalla "finlandssvenskar". T.o.m. en Finlandskännare som Anders Björnsen har i en kommentar till Jangfeldts bok (*Clio. Historiska boknyheter* 7/1998) misstagit sig på samma punkt.

darna i Petersburg. Båda gjorde andra insatser i historien än lät sy kostymer eller uniformer. Jangfeldt framhåver att det inte skall ses som något exceptionellt att Edith Södergran växte upp i Petersburg, men eftersom Södergrans svenskspråkiga landsmän var sju gånger och finskspråkiga landsmän omkring fjorton gånger flera än (riks)svenskarna kan man ju ställa frågan om det inte var de senare som var exceptionella i Petersburg. I Jangfeldts bok kan man tappa ur sikte att den svenska närvaron i staden – trots några i positiv mening exceptionella insatser – som helhet var ganska marginell.

Recensenten önskar absolut inte starta en "landskamp" på området; det centrala är att begreppen och den bakomliggande verkligheten genomgick förändringar; distinktioner i fråga om språk och undersåtskap fick en central betydelse efter 1809. Finländarna, HKM:s undersåtar i Finland, både svensk- och finskspråkiga, hade en annorlunda social sammansättning, vistades i Petersburg på andra villkor och såg på Ryssland med andra ögon och detta hade konsekvenser. Jangfeldt har t.ex. inte riktigt insett hur nära knuten den svenska församlingen var till Finland, genom prästerskap, ledning och medlemmar, men också i fråga om jordnära ting som finansiering – vilket till en del kan bero på att han t.ex. inte konsulterat det rikhaltiga materialet i statssekretariatets o.a. arkiv på riksarkivet i Helsingfors.³ Jangfeldt nämner att svenska församlingen öppnade en förberedande skola på Viborgska sidan, men inte att den fick stöd både ur allmänna finländska medel och av statsjärnvägarna. Han skriver att senaten i Finland 1917 beslöt att understöda svenska församlingens skola, men skolan hade då åtnjutit rundliga understöd ur finländska statsmedel i årtio år – den övervägande majoriteten av dess elever var finländare.

På punkter som dessa ger Jangfeldt ett missvisande perspektiv på "svenskt i S:t Petersburg". Utöver det ovan sagda kan en förklaring vara att medan det finländska inslaget i Petersburg och i svenska församlingen minskade i takt med de allt sämre relationerna mellan storfurstendömet och kejsardömet ökade de svenska insatserna relativt sett i takt med den svenska exportsatsningen på Ryssland före revolutionen. Finländarna trängdes 1917-1920 betydligt hårdare än svenskarna, som var medborgare i en neutral stat. Jangfeldt noterar att finländarna "reste hem" vilket är ett något eufemistiskt uttryck för fördrivning och flykt. Han refererar församlingens (riks)svenska medlemmars förtrytelse över att deras kyrkoherde Arthur Malin "övergav" sin hjord efter revolutionen. Med tanke på att det rådde krigstillstånd mellan Finland och Rådsryssland, att det fanns en finländsk vit underjordisk organisation i Petersburg och att de finländska röda spelade en viktig roll i Petrograd under

³ För ett exempel på behovet av ett bredare perspektiv, se min uppsats om skolförhållandena i detta nummer av *HTF*. Huvudpunkterna redan i *Förvaltningen och utvandringen till Ryssland 1809-1917*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 20 (Helsingfors 1995), s. 171-174. Jfr även Max Engman, 'Filantropi bland finländarna i Petersburg', *HTF* 1998, s. 254-288.

och efter inbördeskriget 1918 är tänkbart att den blivande fältprosten Malin hade sina goda skäl att lämna Petersburg – under hans regerings beskydd tvättades inte bolsjevikguld såsom skedde i Sverige.

Om man tar fasta på det relativt sett ökande (riks)svenska inslaget, som under mellankrigstiden för första gången gjorde de krympande resterna av den svenska församlingen till en rätt "sverigesvensk" angelägenhet ligger det kanske en viss logik i att Sveriges generalkonsulat flyttat in i ett "Sverigehus" som i tiden uppfördes av en finländsk församling och invigdes till tonerna av "Vårt land". Som facit av en snart trehundraårig ekvation ter det sig emellertid som något av ett historierov. Ifall någon med historiens rätt kan göra anspråk på att ha en beskickning i huset vore det väl Borgå stift.

För den som behärskar den historiska bakgrunden har Jangfeldts bok mycket att ge. Den belyser insiktsfullt och inspirerat centrala aspekter av relationerna mellan Sverige och Ryssland, främst på kulturens, men också på andra områden. Det må vara en finländsk recensent tillåtet att efterlysa en större medvetenhet om det som finns mellan Sverige och Ryssland.

Max Engman

Teater som historiskt och socialt forskningsobjekt

Sven Hirn, *Alati kiertueella. Teatterimme varhaisvaiheet vuoteen 1870* [Alltid på turné – vår teaters första skeden fram till år 1870] Yliopistopaino. 341 s. Helsinki 1998.

Kai Lahtinen, *Vem tillhör teatern?* Nykykulttuurin tutkimusyksikön julkaisuja 58. Jyväskylän yliopisto. 258 s. 1998.

Teater är en kulturform som på många sätt är bunden till sin tid. Den konkreta föreställningen lämnar inte många spår. Mötet mellan skådespelare och publik styrs av rådande smakriktningar, olika pjäser och föreställningar är riktade till en socialt och politiskt ibland mycket differentierad publik och budskapet som förmedlas präglas ofta av dagspolitiska hänvisningar av olika slag. Allt detta leder dels till att teaterhistoria är ett svårt ämne, dels till att teatern som historiskt och sociologiskt forskningsobjekt kan ge rum för många fruktbara infallsvinklar.

Vid nya tidens början fanns det teaterföreställningar i anslutning till kyrkan, till hovet och till marknaderna. I någon mån kom den kyrkliga teatertraditionen att tas över av skolornas skådespel vid fester och avslutningar, medan marknadernas spektakelföreställningar utvecklades till kringresande teatersällskap, som också kunde uppträda på fasta scener och t.o.m. vid hoven. I övrigt byggde hov- och adelsteatern på amatörer, som genom dyra dräkter

och praktfull dekor kunde skapa nog så uppseendeväckande framföranden.

Sven Hirn har förtjänstfullt i ett flertal böcker behandlat den finländska teaterns, cirkusens, dansens och den tidiga filmens historia. Genom att idogt genomgå material av olika slag har han erbjudit grundforskning kring den här typen av svårfångade ämnen. I boken *Alati kiertueella* har Hirn uttalar försökt skapa en parallell till *Da g Nordmarks bok Tiljorna vid vägen* som behandlar kringresande sällskap i Sverige före 1850.

Hirn inleder sin bok med ett kort kapitel som behandlar tiden före 1809. Detta baserar sig i huvudsak på författarens tidigare böcker; tyngdpunkten i denna bok ligger på mitten av 1800-talet, vilket gör en jämförelse med Nordmarks bok än mer aktuell. Det är tydligt att Hirn rör sig på marker där materialet är begränsat till tidningsreferat, magistratsprotokoll och enstaka dagboksanteckningar. Med stor envetenhet har författaren dock lyft fram de enskilda sällskapens repertoarer, reserutter och skådespelare. En god bild ges av det alldagliga slitet, innestående löner, långa resor och äktenskap, svek och död.

Hirn visar hur sällskapen på 1820-talet reste runt i hela landet. Exempelvis teatertrupperna Bonuvier och Schultz från Åbo reste till Fredrikshamn, Helsingfors, Tavastehus, Gamla Karleby, Kristinestad, Lovisa, Uleåborg, Jakobstad, Björneborg, Borgå, Ekenäs, Nykarleby, Vasa och Viborg. De uppträdde i tillfälliga lokaliteter, så som tobakslador, med i huvudsak på platsen lånad rekvisita. Vädret påverkade också förhållandena; då det var frost fick sällskapen spela med skallrande tänder – också publiken fick naturligtvis frysa.

Intressant är att läsa om hur teaterhusen småningom etablerades i de större städerna i landet. I Åbo och Helsingfors fanns på 1820-talet ganska etablerade scener, beklagligtvis brann teatern i Åbo ned 1827. Material kring hus och institutioner finns antagligen mycket knapphändigt bevarat, men det hade varit till fördel om författaren lyft fram dessa aspekter i skilda kapitel eller avsnitt då de nu endast betraktas ur teatersällskapens synvinkel.

Hirn nämner rätt många skådespel som trupperna framförde, en kommande forskningsuppgift kunde vara att granska skådespelens innehåll eller tendens. Det blir också uppenbart att de "sämre" trupperna ofta kombinerade sina föreställningar med varietéföreställningar, olika spektakel och t.ex. dansundervisning. Ett sådant sällskap utgjordes av Carl Klemm och hans familj, som trots allt fick äran att uppträda inför tsar Nikolaj I, som besökte teatern i Helsingfors den 15 augusti 1830. Barnen Klemm dansade och sjöng på tyska, italienska, franska och ryska.

Klemm var hemma från Leipzig och det verkar som om första hälften av 1800-talet har varit en period då teatersällskap reste ovanligt mycket i Östersjöregionen och därigenom oftare än tidigare också nådde Finland. Det finns en stor mängd fakta av denna typ i Hirns bok, men dessa är delvis osystematiserade och därför svåråtkomliga.

En intressant fråga som inställer sig, som ännu inte har besvarats uttömmande, är vilken roll och position de kvinnliga skådespelarna i teatersällska-

pen innehade. Hirn nämner den skickliga skådespelerskan fru Westerlund, i Westerlunds teatersällskap. Hon beskrivs som en sammanhållande kraft både vad gällde ordning i allmänhet och skådespel i synnerhet. Publiken förstod i varje fall inte alltid hennes talang; vid januarimarknaderna i Kuopio 1838 och 1840 besöktes teaterns föreställningar livligt, men främst för champagnens skull. Skådespelarnas uppgift var att stå för enkla underhållande skämt.

En viktig poäng gör Sven Hirn då han pekar på den ryska publikens betydelse för teatern i Finland. Efter Alexanders trontillträde mildrades reserestriktionerna och ryssarna började semestra vid Mellaneuropas berömda bad – resorna till Finland minskade och särskilt sommarens teaterföreställningar upphörde. Hela det finska nöjeslivet gick tillbaka, men särskilt de tyskspråkiga teaterföreställningarna drabbades.

Hirns bok avslutas vid den tid då den finskspråkiga teatern institutionaliseras på scenerna både i Åbo och Helsingfors kring år 1870.

K a i L a h t i n e n har i sin bok *Vem tillhör teatern?* närmat sig teaterpubliken i Åbo ur ett närmast sociologiskt perspektiv. Boken baseras på tre typer av material: ett modernt empiriskt intervjumaterial, ett historiskt material och ett kulturpolitiskt material.

Den huvudsakliga frågeställningen gäller huruvida teatern i Åbo speglar smaken hos publiken och hur teater och publik förhåller sig till varandra. Det är teaterbesökaren som i huvudsak ställs i fokus. Lahtinen betraktar denna teaterbesökare i samband med frågor om kulturproduktion och de kulturella strukturernas utformning. I någon mån har boken en ambition att vara en smakstudie i Bourdieus anda, författaren beaktar i varje fall också teaterns möjlighet att skapa en egen diskurs. Teoretisk baserar Lahtinen sig ofta på sociologen Bourdieu, men ibland kunde det ha funnits anledning att polemisera mot, eller nyansera Bourdieu på basis av det konkreta materialet. På detta sätt hade boken fått också ett metodiskt-teoretiskt värde.

Den intressanta frågan om teater skall vara ett nöje eller ha något slags högre ändamål, vara förfinande på ett klassiskt vis, visar Lahtinen att är kraftigt socialt differentierad enligt utbildningsnivå. Detta är intressant mot bakgrund av den kulturpropaganda arbetarrörelsen alltid har stått för, där det bildande och upphöjande elementet ofta stått i fokus. Om orsaken till teaterbesöket artikuleras olika beroende på utbildning, är smaken på skalan bra – dåligt beträffande enskilda pjäser i första hand relaterad till åldersgrupp eller generation. En yngre generation var genomgående mera positivt inställd till teaterupplevelsen än de äldre. I andra hand korrelerade upplevelsen med social position. Lahtinen visar att man på basis av teatersmak kan urskilja tre tittartypologier: en akademisk, en "bred publik" ur medelklassen, och en folklig (arbetarklass).

Institutionellt har teatern i Åbo sedan början av 1920-talet varit uppdelad på flere professionella enheter. Åbo Svenska teater, Turun Teatteri (Åbo finska teater) och Åbo Arbetarteater. Under 1920-talet steg kvaliteten enligt författaren på alla scener och hela institutionen professionaliserades. Lahtinen drar

på basis av antalet teaterbesök slutsatsen att teater var en mycket central form av rekreation i Åbo under mellankrigstiden. Antalet teaterbesök vid stadens två finska scener översteg på årsnivå stadens invånarantal, vartill ännu den svenska scenens publik skall räknas. I medeltal besökte hela Åbo någon teaterföreställning årligen, i praktiken var fördelningen naturligtvis en annan.

Intressanta är de slutsatser Lahtinen drar om publikens sammansättning. Uppenbarligen besökte den borgerliga publiken vilken teater som helst, medan arbetarna endast gick på Arbetarteaterns föreställningar. Då man granskar repertoaren kan man se att Åbo Teater satte upp fler klassiker, medan Arbetarteatern spelade nutidsdramer. Beträffande det lättare programmet med operetter o.d., spelades under 1920- och 30-talet ungefär lika många. Arbetarteatern uppförde dock fler sångspel och folkliga komedier än Åbo teater. Inte ens Åbo Svenska Teaters repertoar skiljde sig avsevärt från dessa trots att publiken här var socialt sett annorlunda sammansatt.

Efter kriget slogs de två finska teatrarna i Åbo samman, rätt långt på grund av ett statligt initiativ och ekonomisk påtryckning. Intressant är att det sammanlagda antalet teaterbesök i staden efter detta sjönk drastiskt, från 80 000 till 60 000 årliga besök, d.v.s. med 25%. Det var uppenbarligen arbetarna som inte längre uppfattade teatern som sin egen då deras "separata offentlighet" hade sprängts.

Vad gäller repertoaren verkar det inte ha skett något brott i och med att teatrarna sammanslogs, däremot innebar 1960-talet större förändringar. Aktuella revyer, svåra frågor som kriget och inbördeskriget, men också musikalerna togs in som nyheter. De inhemska lustspelen gick däremot tillbaka. En höjdpunkt i Åbo utgjordes av Långbacka-Holmberg perioden 1971-77, som innebar en modernisering av teaterlivet både gällande repertoar, institutionella former och interaktion med publiken. Man började uppsöka publiken, spelade i skolor, på arbetsplatser, restauranger och t.o.m. i fängelset. Teatern kontaktade också själv skolor och fackföreningar för att locka folk till teatern. Diskussioner och poesikvällar kompletterade det vanliga teaterutbudet och man satte upp amatörpjäser utförda av ungdomar. Teatern togs i någon mån i den tidens s.k. upplysnings tjänst där repertoaren var samhällskritisk. Duon Långbacka - Holmberg lyckades dessutom med konststycket att bibehålla publikens intresse för teatern.

Kai Lahtinen har i sin bok fångat fascinerande tendenser inom teaterlivet i Åbo. Boken har en intressant infallsvinkel på teaterkultur i allmänhet och det historiska perspektivet fördjupar på ett förtjänstfullt sätt boken som helhet.

I en avslutande kortfattad jämförelse mellan Lahtinens och Hirns böcker kan man konstatera att Lahtinens bok hade vunnit på den digra materialkänedom och bredd som Hirn visar, medan Hirns bok hade vunnit på den klarare problematisering och strukturering som utmärker Lahtinens verk. Vardera är på sitt sätt pionjärer på ett mycket intressant kulturhistoriskt fält och man kan bara hoppas att böckerna får ett flertal efterföljare.

Joachim Mickwitz

FRÅN FÄLTET

Svenska Historiedagar i Åbo

De Svenska Historiedagarna uppstod för några år sedan som en manifestation av det växande historiska intresset i Sverige och har på en kort tid skapat sig en ställning som en institution för de historiskt intresserade. Dagarna samlar numera flera hundra deltagare, som under tre dagar kan ta del av föredrag, seminarier och diskussioner samt presentationer av nyutkommen litteratur och yngre forskares pågående arbeten.

De Svenska Historiedagarna anordnas i år för första gången utanför Sverige, den 24-26 september 1999 i Åbo. Dagarna öppnas av president Mauno Koivisto och vid invigningen talar akademiker Eino Jutikkala och ledamoten av Svenska Akademien Erik Lönnroth.

Programmet upptar ett flertal punkter som uppmärksammar Finland och nationsbyggande under 1800-talet, men även föreläsningar av kända icke-nordiska föreläsare: Roger Bartlett föreläser om "The Baltic World and Europe in the Middle Ages", Alfred W. Crosby om "Quantification - Its Role in European Mentalité" och Geoffrey Hosking om "Nation-Building in the Russian and Soviet Empires". Övriga programpunkter försiggår på svenska, bl.a. diskuterar Francis Sejersted och Matti Klinge unionerna Sverige-Norge och Finland-Ryssland, Max Engman och Sten Högnäs "En nation och två språk", Lennart Lundmark och Kaisa Korpijaakko "Samerna, ett bortglömt nordiskt folk", Heikki Ylikangas och Petri Karonen "Våld i Sverige och Finland", Marja Taussi Sjöberg och Monika Janfelt "Kärlek och barn i krig", Johan Wrede och Pirkko Alhoniemi "En nation, två nationalskalder". Johan Norberg föreläser om "Det liberala Finland: exemplen Peter Forsskål och Anders Chydenius" och Raimo Salokangas om "Tidning för alla. Pressens historia i det tvåspråkiga Finland". Andra programpunkter behandlar historieberikta Östersjö-området och historieundervisningen i Norden, jordbruket i det gemensamma riket, företagsfusioner mellan Sverige och Finland och deras historiska rötter, modernisten Rabbe Enckell, kön och nationsbygge i Finland. Vidare ingår presentationer av nyutkomna böcker i form av "möten med författare" och presentationer av ett femtontal kommande doktorsavhandlingar samt en "Brännpunkt" med diskussion av ett aktuellt historiskt ämne.

Söndagen den 26 september ägnas exkursioner, varvid deltagarna kan välja mellan fem alternativ i Åbos omgivningar. Historiedagarna kan ta emot omkr. 400 deltagare.

Intresserade i Finland kan rekvirera preliminära program och anmäla sig (deltagaravgift utan exkursioner 1000 mk, för studerande 670 mk) till: Oy Konfer Ab, Auragatan 1 C, 20100 Åbo (tel. 02-2512200, fax 02-2324465, e-post konfer@abo.fi).

Medarbetare i detta nummer:

Max Engman, fil.lic. (disp.), professor, Åbo Akademi; *Nils Erik Forsgård*, fil.dr, forskare, Helsingfors universitet; *Petri Karonen*, fil.dr, docent, Jyväskylä universitet; *Antti Kujala*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Christer Kuwaja*, fil.lic., assistent, Åbo Akademi; *Joachim Mickwitz*, fil.dr, forskare, Renvall-institutet, Helsingfors universitet; *Anu Pylkkänen*, jur.dr, docent, Helsingfors universitet; *Peter Stadius*, fil.mag., Helsingfors.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningarna av uppsatsen av Antti Kujala (övers. Max Engman) samt av granskningen av Petri Karonen (övers. Henrika Tandefelt).

Innehåll

Antti Kujala: Karl XII, rådet och Finland 1700—1713	149
Max Engman: Finnar, finländare och svenskar. Nationalskolor och mångspråkighet i Petersburg	168
Peter Stadius: Spanien och modellen från Norden. Spanska reseintryck från länderna i norr kring sekelskiftet 1900	206
Granskningar	
Sven Lilja: Historisk tätortsstatistik. Del 2. Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal. Av Petri Karonen	231
Minnet av Poltava. Ögonvittnesskildringar från Karl XII:s ryska fältttåg: Carl Pipers och Carl Gustaf Rehnshölds mottagna brev 1709—1713. Av Christer Kuvaja	233
Åsa Karlsson Sjögren: Kvinnors rätt i stormaktstidens Gävle. Av Anu Pyllkkänen	238
Martin Bergman: Dödsstraffet, kyrkan och staten i Sverige från 1700-tal till 1900-tal. Av Nils Erik Forsgård	240
H. Arnold Barton: Northern Arcadia. Foreign Travelers in Scandinavia, 1765—1815. Av Peter Stadius	246
Bengt Jangfeldt: Svenska vägar till S:t Petersburg. Kapitel ur historien om svenskarna vid Nevans stränder. Av Max Engman	249
Sven Hirn: Alati kiertueella. Teatterimme varhaisvaiheet vuoteen 1870. Kai Lahtinen, Vem tillhör teatern? Av Joachim Mickwitz	253
Från fältet	
Svenska Historiker dagar i Åbo.	257

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet
Prenumerationspris 1999: Mk 160,- Postgiro 952 63-7. För beställningar till utlandet tillkommer Mk 25,-
Lösnummerpris: Mk 50,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.